

Bezinning op monetair beleid

„In de afgelopen periode van diepgaande verstoringen lijkt de monetaire zijde niet steeds voldoende aandacht te hebben gekregen. Een hernieuwde bezinning op het monetaire beleid als instrument ter voorkoming van inflatie lijkt derhalve geboden”. Met deze zin besluit Dr. J. Zijlstra zijn inleidende „Algemeen overzicht” van het *Verslag over het jaar 1975* van De Nederlandsche Bank. Deze zin is opmerkelijk omdat Dr. Zijlstra er in feite mee aangeeft dat het monetaire beleid bij de bestrijding van de inflatie de afgelopen jaren weinig succes heeft gehad. Ze is daarnaast van groot belang omdat Dr. Zijlstra voor een bezinning pleit. Hij reageert aldus op de kritiek van vooral de Nederlandse monetaire economen die van mening zijn dat het monetaire beleid effectiever moet worden gevoerd. Dr. P. Korteweg, hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, zou als „aanvoerder” van deze economen kunnen worden beschouwd. Reeds meermalen heeft hij, o.a. in *ESB*, er op gewezen dat de monetaire autoriteiten onvoldoende de groei van de geldvoorraad beheersen 1). Korteweg kreeg onlangs steun van een groep CDA-economen. Deze bepleitten dat De Nederlandsche Bank haar activiteiten in zoverre moet uitbreiden dat zij systematisch alle beslissingen en ontwikkelingen commentarieert die door of in de sfeer van overheid, bedrijfsleven en consumenten inflatiebevorderend werken. Zij maakten bovendien duidelijk dat in de toekomst het beleid van de Bank ten aanzien van de geldwaarde scherper geformuleerd en geanalyseerd moet worden, „bijv. door de publikatie, a priori, van indicatieve doeleinden met betrekking tot de expansie van de geldhoeveelheid en, a posteriori, van de mate waarin en de wijze waarop deze doeleinden zijn gerealiseerd” 2).

Hoewel Dr. Zijlstra de kritiek van bovengenoemde monetaristen niet noemt, mogen de slotpagina's van zijn „Algemeen overzicht” toch als reactie daarop worden beschouwd. Hij constateert daarin dat 1. het financieringstekort van de overheid tot zijn normatieve waarde van 3 à 4% van het nationale inkomen zou moeten terugkeren en 2. dat de geldhoeveelheid zich zou moeten bewegen overeenkomstig de stijging van het reële nationale inkomen, waarbij het zijns inziens „aanbeveling verdient deze reële stijging niet zozeer van jaar tot jaar als wel trendmatig te berekenen”. Dergelijke doelstellingen zijn gemakkelijker te formuleren dan te realiseren. Dr. Zijlstra zet daarom uiteen waarom ze niet werden gerealiseerd en hoe moeilijk het is ze te verwezenlijken. Zo blijkt het financieringstekort van de overheid niet 3 à 4%, maar 8½ à 9% van het nationale inkomen te bedragen. Als verklaring daarvoor kan de inzinking van de conjunctuur wor-

den gezien. Het grote financieringstekort kan worden verdedigd op grond van de werkgelegenheidscreërende politiek van de overheid en op grond van het aanzienlijke betalingsbalansoverschot, dat volgens Dr. Zijlstra overigens zowel tijdelijk als geflatteerd is.

De financiering van het omvangrijke financieringstekort stelt De Nederlandsche Bank voor grote problemen, vooral indien het niet volledig door kapitaalmarkt middelen kan worden gedekt. Dr. Zijlstra schrijft, dat indien inflatie geheel of grotendeels afwezig is en indien zich geen externe verstoringen voordoen, de grondregel voor de monetaire politiek gemakkelijk is te formuleren. De stijging van de geldhoeveelheid moet dan gelijk zijn aan die van het reële nationale inkomen, d.w.z. de liquiditeitsquote moet stabiel blijven. De praktijk blijkt evenwel anders te zijn. Van 1972 t/m 1975 steeg deze quote van 33,7 tot 37,6%. Hiervoor waren het buitenland en het bankwezen voor resp. eenderde en tweederde verantwoordelijk. De overheid kon deze stijging moeilijk voorkomen door middel van een intensief beroep op de kapitaalmarkt. Zo'n beroep zou namelijk de rente doen stijgen met als gevolg een grote liquiditeitsaanvoer uit het buitenland. Bovendien was volgens Dr. Zijlstra een restrictief monetair beleid van De Nederlandsche Bank onaanvaardbaar vanwege de ernstige teruggang van de conjunctuur.

Dr. Zijlstra heeft duidelijk aangegeven dat het voor De Nederlandsche Bank moeilijk is de uitgangspunten van het monetaire beleid geen geweld aan te doen. Een combinatie met andere beleidsinstrumenten, zoals de loon- en prijs-politiek, vindt hij daarom gewenst. Bovendien vindt hij dat het tijd wordt dat Nederland zich uitspreekt over de gewenste omvang van de particuliere en collectieve sector. Zijlstra zegt daarmee niets nieuws. We moeten overigens wel beseffen dat hij dit soort van opmerkingen jaren geleden ook al maakte. De Nederlandsche Bank zal uiteraard niet aangeven welke concrete economisch-politieke maatregelen nodig zijn. Daarvoor bestaan andere instanties. De Bank is slechts verantwoordelijk voor de monetaire politiek, waarop — het zij herhaald — een bezinning geboden is. Laat die bezinning niet te lang duren!

L. Hoffman

1) Vgl. bijv. Prof. Dr. P. Korteweg, *Het Jaarverslag 1974 van De Nederlandsche Bank, ESB*, 4 juni 1975, blz. 532-537.

2) Prof. Dr. H. W. J. Bosman e.a., *Inflatie als politiek probleem*, CDA, Den Haag, 1976, blz. 30/31.

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> Bezinning op monetair beleid	425
Column Het woord bij de daad gevoegd, door Prof. Dr. J. A. A. van Doorn .	427
<i>Drs. F. A. Engering:</i> De 1%-bezuinigingsoperatie van de regering	428
Notitie Oosterschelde Open/Dicht, door Drs. A. de Wit	431
Beroemde economen (6). John Maynard Keynes (1883-1946), door Drs. H. M. Becker	432
<i>G. Hill:</i> Opvoering van de produktiviteit (II). Het meten van de produktiviteit	435
<i>Drs. L. Hoffman:</i> Arbeidstijdvermindering als instrument voor de werkloosheidsbestrij- ding	437
Europa-bladwijzer Literatuurkroniek, door Europa Instituut Leiden	442
Energiekroniek De keuze van vestigingsplaatsen van kerncentrales, door S. H. Ellens	444
Boekennieuws	445

Het aardige van de economie vindt U iedere week in ESB.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:
STRAAT:
PLAATS:
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):
Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, roestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
geïtypi, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 119,60 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 78,-
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/ giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945
i.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,-
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
i.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 7021
Den Haag
Telefoon (070) 23 41 03
Telex 33101.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Het woord bij de daad gevoegd

Ondernemers en beroepsofficieren plegen weinig met elkaar te maken te hebben. Sterker: zij bewegen zich vandoor in heel verschillende werelden, die ondanks alles wat over het z.g. militair-industriële complex wordt gezegd, weinig affiniteit vertonen.

Te meer opvallend is hun gemeenschappelijk onbehagen over de rol van de massa-media. Wie in de gelegenheid is zowel topmanagers als militaire leiders openhartig te horen filosoferen over hetgeen hen in de huidige constellatie vertrouwt, kan zonder veel moeite opmerken hoezeer in beide contreien met een mengsel van machteloosheid en irritatie gereageerd wordt op de kritische houding van een deel van pers en televisie met betrekking tot bedrijfsleven en defensie. Het hoort in deze kringen bijna tot de vaste gespreksstof elkaar te traceren op voorvallen waarbij het „hinderlijk volgen” van de media werd ervaren als ongerechtvaardigde aanvallen, vertekening van verstrekte informatie en bevooroordeeldheid in het algemeen.

Voor zover men in deze kringen als gevolg van dergelijke ervaringen niet bevangen is door een algehele koudwatervrees voor publiciteit, droomt men van tijd tot tijd over een slagvaardiger public-relations-beleid, culminerend in een idee als het kopen of eisen van eigen zendtijd, om van het „kopen” van publiciteitsmensen zélf maar te zwijgen. Veel verder dan dergelijke opwindende dromen komt men echter meestal niet.

Toch zijn er de laatste tijd aanwijzingen dat er iets gaat veranderen. Evenementen als de geruchtmakende brief van een aantal topmanagers aan de regering, de demonstratie van marinepersoneel tegen het defensiebeleid alsook vaker voorkomende vrijmoedige uitingen van topambtenaren over min of meer politieke issues laten zien dat er een wending op komst is in de richting van het direct zoeken van de publiciteit, ook indien dat kan leiden tot een confrontatie met het politieke establishment.

De uitingen zijn nog weinig professioneel en vaak gekenmerkt door een duidelijke onwennigheid. Maar ze markeren nimmer een koerswijziging in zoverre

leiders van maatschappelijke organisaties die hun kracht vinden in „doe”-activiteiten, nu de wereld van het „woord” binnendringen; anders gezegd: organisatieleiders betreden hiermee het publieke en dus politieke forum.

Dit forum is al dicht bezet met degenen die van meningsvorming en meningsbeïnvloeding hun dagelijks werk maken: politici, vakbondsfunctionarissen, woordvoerders van allerlei pressiegroepen, alsmede uiteraard de veelkoppige bemanning van het media-wereldje. Het is dáár en vrijwel alléén daar dat de publieke opinie wordt gemobiliseerd: het is de wereld van woorden en leuzen, van programma's en campagnes, van verklaringen en commentaren, van „olie op de golven” en „schoten voor de boeg”.

Deze sector heeft meer dan welke andere geprofiteerd van de enorme groei in reikwijdte en intensiteit van de massa-media en van de toegenomen ontwikkelingsgraad van het grote publiek. Zelfs kan men spreken van een algemene „verbalisering” en „cerebralisering” van onze cultuur als voornaamste basis van publiek en politiek ageren. In een dergelijke cultuur zijn symbolen en slogans vaak machtiger dan geweren en geld.

Het is begrijpelijk dat de recente penetratie van industriële managers, bankiers en marine-commandanten in deze sector niet met enthousiasme wordt begroet. Men wordt nu op eigen terrein en met eigen middelen bestookt, en dat terwijl de marges van het beleid op dit terrein vaak al bijzonder smal zijn. Logisch is een afwerende reactie echter niet. Kranten die aan iedere uiting van vakverenigingsleiders de voorpagina lenen, kunnen moeilijk weigeren even serieuze aandacht te besteden aan uitingen van grote ondernemers; politieke partijen die acties van georganiseerde dienstplichtigen als maatschappelijke bewustwording toejuichen, kunnen moeilijk bezwaar maken als militair beroepspersoneel in beweging komt. Als de politiek

zich met alles en iedereen gaat bemoeien, dienen politici te accepteren dat alles en iedereen zich met de politiek gaat bezighouden.

De genoemde evenementen zijn trouwens geen incidenten. Zij kunnen alleen op hun betekenis worden gewogen indien men weet van interne discussies, zowel in delen van het bedrijfsleven als in de defensie-organisatie, over zaken die tot voor kort vrijwel buiten de gezichtskring vielen: verdediging van de legitimiteit en maatschappelijke geloofwaardigheid van de onderneming en de krijgsmacht, gebaseerd op een meer attent volgen en peilen van maatschappelijke en politieke stromingen.

Natuurlijk zijn er tegen deze ontwikkeling bezwaren te opperen. Wie zich op het standpunt stelt dat in het kader van de maatschappelijke arbeidsverdeling de ene sector voor de materiële produktie heeft te zorgen, een andere voor de defensie, een derde voor profilering en articulatie van politieke meningen, zal bezwaar aantekenen tegen een ongevraagde inmenging van managers en militairen in de politieke discussie. Het is een respectabel standpunt en het werd lange tijd inderdaad als het officiële standpunt gehuldigd.

De ironie wil echter dat deze maatschappijvisie juist is aangetast door degenen die thans het meeste bezwaar maken nu de scheidslijnen worden overschreden: politici die buiten-parlementaire actie tenminste een nuttige versterking achten van hun positie; vakbondsleiders die — als vroeger het episcopaat — politieke stemadviezen geven en zich over de algemene politieke lijn telkens weer krachtig uitlaten; journalisten die niet moe worden te betogen dat een democratie slechts leeft indien iedereen politiek bewust en actief aan iedere kwestie van belang zijn aandacht geeft.

Wie over een eventueel nieuwe rol van de machtsblokken in onze maatschappij een weloverwogen oordeel wil uitspreken, zal daarom moeten beginnen afstand te nemen van de ideologische discussie om vervolgens zo nauwkeurig mogelijk na te gaan, wat in termen van maatschappelijke winst en verlies te zeggen is over de recente doorbreking van de verbale barrière; de luide knallen zijn niet meer dan een begeleidingsverschijnsel.

De 1%-bezuinigingsoperatie van de regering

DRS. F. A. ENGERING

Binnen enkele weken zal de regering haar bezuinigingsplan aanbieden. Uitgangspunt van dit plan is de z.g. 1%-norm, die inhoudt dat het aandeel van de collectieve sector in het nationale inkomen jaarlijks met 1% mag groeien. Drs. F. A. Engering, wetenschappelijk medewerker aan de Katholieke Hogeschool Tilburg legt in dit artikel uit dat die norm, vanwege de tegenvallende economische vooruitzichten, de groei van de collectieve uitgaven te weinig zal doen dalen.

De aanleiding tot het schrijven van dit artikel is de aankondiging van minister Duisenberg van Financiën in antwoord op vragen van een aantal kamerleden dat de aanbieding van het bezuinigingsplan van de regering, waarom vorig jaar bij motie in de Tweede Kamer was gevraagd, wederom is uitgesteld. Het wordt nu op zijn vroegst half mei in plaats van februari, zoals oorspronkelijk was toegezegd, voordat we de inhoud van dit stuk kunnen vernemen. De regering scheidt zich zelf hiermede enerzijds minder kansen een werkelijke bezuiniging tot stand te brengen, maar anderzijds meer tijd haar achterban te overreden en te overtuigen van de noodzaak van het treffen van pijnlijke bezuinigingsmaatregelen. Hierdoor zullen een aantal voornemens van de regering, zoals de nieuwe Algemene Arbeidsongeschiktheidsverzekering (AAW), maar ook andere op zich zelf gerechtvaardigde maatschappelijke verlangens, welke bovendien in het Keerpuntprogramma werden toegezegd, slechts sterk getemporeerd kunnen worden verwezenlijkt.

Gaan we nu echter in op het bezuinigingsplan zelf, dat door minister Duisenberg reeds als een gigantische operatie wordt beschreven en dat de stijging van de overheidsuitgaven inclusief inkomensoverdrachten aan gezinnen en sociale verzekeringen voor een aantal jaren tot 1% van het nationale inkomen zou moeten terugschroeven. De aanleiding hiertoe was, dat het Centraal Planbureau in augustus 1975 had berekend dat de werkloosheid zonder een afremming van de stijgende overheidsuitgaven binnenkort tot 300.000 personen zou toenemen. Het werd dan ook duidelijk dat een beperking van de overheidsuitgaven ten gunste van het beschikbare inkomen van de particuliere sector zou moeten worden doorgevoerd, wilde de regering de structurele werkloosheid doen dalen. In dit verband lijkt het Duisenberg-plan op het eerste gezicht een uiterst serieuze poging tegemoet te komen aan de bezuinigingsverlangens van het Centraal Planbureau en van het parlement. Lijkt het dan niet wat kinderachtig, onrealistisch en politiek onhaalbaar van de VVD en de confessionelen in het parlement, dit laatste ene procent ook nog te willen bestrijden?

Bezuinigingsvoorstel te gering

Naar mijn oordeel — dat ik hieronder nader zal toelichten — is het bezuinigingsvoorstel van de regering inderdaad te gering en derhalve de kritiek van binnen en buiten het parlement op de bezuinigingsvoornemens terecht. Aan de verschillende opstellingen in de Kamer, welke slechts fracties van procenten van elkaar lijken te verschillen liggen desondanks essentieel andere economische en uiteindelijk ook maatschappelijke concepties ten grondslag. Hierbij dient echter voorop te worden gesteld, dat van werkelijke bezuinigingen geen sprake is. Eerder zou moeten worden gesproken van een beperking van de door deze regering zo nagestreefde taakverruiming van de overheid. De 1%-operatie van Duisenberg zou immers de komende vier jaar de uitgaven van de overheid toch altijd nog met ongeveer f. 90 mrd. doen stijgen 1).

Welke zijn nu de kanttekeningen die bij Duisenbergs bezuinigingsplan kunnen worden gemaakt? In de eerste plaats meet Duisenberg, voor niet-ingewijden wat onduidelijk, de stijging van de overheidsuitgaven in procenten van het nationaal inkomen. Meet men de stijging in procenten van de overheidsuitgaven uit de voorafgaande periode zelf, derhalve de nominale groeivoet van de overheidsuitgaven, dan zal deze vele malen hoger uitvallen niet alleen omdat de overheidsuitgaven een kleiner bedrag vormen dan het nationaal inkomen, maar omdat aldus tevens rekening wordt gehouden met de prijsontwikkeling. Wordt immers het bedrag der overheidsuitgaven gerelateerd aan het actuele nationaal inkomen, beide in lopende prijzen, dan zal de prijsontwikkeling niet in dit groeipercentage zijn opgenomen. De 1% van minister Duisenberg is dus een reële norm, aangevende de jaarlijkse groeivoet van het overheidsaandeel in het nationaal inkomen. Ten einde bij een reeds omvangrijk aandeel van de overheid in het nationaal inkomen een dergelijke groeivoet te kunnen realiseren, is een zeer hoog en jaarlijks zelfs sterk toenemend marginaal beslag op het nationaal inkomen noodzakelijk. We komen hierop in het onderstaande nog terug. Een stijging van de overheidsuitgaven met 0% van het nationaal inkomen betekent in dit licht in ieder geval altijd nog dat de overheidsuitgaven eenzelfde groei kunnen doormaken als het nationaal inkomen. Dit heeft dan tot gevolg dat het overheidsaandeel in het nationaal inkomen niet zal stijgen of dalen, maar constant zal kunnen blijven.

In de tweede plaats onderstreept Duisenberg bij voortdurend dat er sprake is van aanzienlijke bezuinigingen daar de overheidsuitgaven in de jaren zestig veel sneller expandeerden, namelijk 1,2% à 1,3% van het nationaal inkomen jaarlijks. Zonder bezuinigingen zouden de overheidsuitgaven in 1977 zelfs met 1,75% zijn toegenomen. Wat in zijn verhaal

1) Zie rede van Duisenberg op de partijraad van de PvdA op 27 maart jl.

echter ontbreekt is het feit dat de omvang van deze percentages zonder precedent is en dat bijvoorbeeld in de jaren zestig dit percentage slechts ca. 0.8 bedroeg. Daarenboven, en dat is van groter belang, groeide in de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig onze economie veel sneller dan vandaag de dag. Dit ging gepaard met voortdurend vrijwel volledige werkgelegenheid en met een aanzienlijk geringere inflatie dan thans. Zelfs een wat grotere expansie van de overheidsuitgaven in die dagen was daardoor noch een gevaar voor een redelijk particulier vrij besteedbaar inkomen noch voor de werkgelegenheid, zoals het uitgavenbeleid van de overheid volgens de berekeningen van het Centraal Planbureau van augustus vorig jaar op dit moment wél blijkt te zijn.

Op de derde plaats baseert Duisenberg zijn toch nog onvoorstelbaar hoge uitgavenplannen op de verwachting dat onze economie een groei zal doormaken van 3¼%. Deze wel wat erg optimistische verwachtingen worden tegengesproken door een prognose van de OECD van een jaarlijkse groei van ca. 2¼%. Enkele weken geleden heeft Duisenberg de Tweede Kamer bovendien doen weten dat op korte termijn inderdaad voorsnog van een wat teleurstellende ontwikkeling van onze economie moet worden gesproken.

Een mogelijkheid was nu geweest dat het kabinet daaraan een argument zou ontleenen om de overheidsuitgaven wat minder te laten stijgen dan volgens de 1%-norm. Opvallend is dan ook, dat nu de economische opbloei zo teleurstellend verloopt en de prognoses van de OECD bepaald minder optimistisch zijn, dan die van het CPB, voorsnog nergens uit blijkt dat minister Duisenberg bereid is zijn groei-norm hieraan te relateren en daaruit voor de expansie van de overheidsuitgaven conclusies te trekken. Hij kondigt slechts aan, juist als gevolg van de conjuncturele ontwikkeling, momenteel geen behoorlijke mogelijkheden tot overheidsbezuinigingen ten gunste van de particuliere bestedingsruimte te zien. Het lijkt alsof de minister aldus, in de Keynesiaanse traditie, de conjuncturele effecten van het budgettaire beleid overschat, doch te weinig oog heeft voor de structurele effecten daarvan, waar momenteel volgens vele deskundigen de belangrijkste oorzaken moeten worden gezocht van de fundamentele onevenwichtigheden in onze economie.

In hetzelfde antwoord op vragen uit de kamer bekend de minister, wat velen overigens van aanvang af vreesden, dat het budgettekort van de overheid voor 1976 de begrote f. 17 mrd. (!) wel haast zeker zal overschrijden.

Wanneer we bovenstaande gegevens wat afgerond in een schema brengen, worden de werkelijke consequenties pas duidelijk (zie tabel 1).

Gevolgen

De conclusie ligt voor de hand. De daling, bijna halvering, van de groei van het particulier reëel beschikbaar inkomen van 1,95% per jaar in de jaren zestig naar 1,05% per jaar in de jaren zeventig heeft binnen de particuliere sector geleid tot afwentelingsprocessen, rendementsdalingen en inflatie en ten slotte bijgedragen tot de structurele werkloosheid. Zelfs wanneer we van de nogal optimistische prognoses van de regering uitgaan zal in het bezuinigingsplan van de regering de extra bestedingsruimte, die jaarlijks aan de particuliere sector wordt geboden, toch nog ca. 35% ongunstiger uitvallen dan de ook reeds onevenwichtig lage cijfers voor het begin van de jaren zeventig (1,05%-0,69%). Tegelijkertijd zal de groei bij de overheid ten opzichte van die in het begin van jaren zeventig slechts van 3,45% tot 3,06% ofwel slechts met 11% à 12% worden beperkt, terwijl in deze jaren de hoogste, ooit voor overheidsuitgaven gerealiseerde groeicijfers werden geregistreerd. De overheid eist daarmee dan altijd nog een groei voor zich zelf op die boven die der jaren zestig ligt, terwijl de economische groei toen veel sterker was en daarmee dan ook meer ruimte bood dan voor de komende jaren verwacht mag worden.

Tabel 1

	1960-1970	1970-1975	1976	
Aandeel van het overheidsbeslag in het nationaal inkomen	45%	50%	55%	
jaarlijkse reële groei van het nat. inkomen	5%	4¼%	3¼%	2¼% ^{a)}
Verdeling van de groei van het nat. inkomen over overheid en particuliere sector bij gelijk-blijvende aandelen in het nat. inkomen	overheid: 2,25% (0,45x5) particulier: 2,75%	2,25% (0,5x4,5) 2,25%	2,06% (0,55x3,75) 1,69%	1,24% (0,55x2,25) 1,01%
Gerealiseerde of geplande jaarlijkse stijging van het overheidsbeslag op het nat. inkomen	0,8%	1,2%	1,0% ^{b)}	
Werkelijke verdeling van de groei van het nat. inkomen over overheid en particuliere sector (incl. de stijging van het overheidsbeslag op het nat. inkomen)	overheid: 2,25+0,8=3,05% particulier: 2,75-0,8=1,95%	2,25+1,2=3,45% 2,25-1,2=1,05%	2,06+1,0=3,06% 1,69-1,0=0,69%	1,24+1,0=2,24% 1,01-1,0=0,01%

a) 3¼% volgens de regering; 2¼% volgens de OECD.

b) Duisenberg-norm.

Een dergelijke forse aanslag op het vrij besteedbare inkomen van de particuliere sector blijkt het eerste en het duidelijkste uit de ontwikkeling van de marginale verhouding tussen overheid en particuliere sector. Van elke extra verdiende gulden zal slechts 18 cent door de particuliere sector mogen worden besteed, voor particuliere consumptie of bedrijfsinvesteringen (0,69/3,75=0,18).

Gaan we uit van de ietwat voorzichtigere prognoses van de OECD dan zou blijken dat aan de particuliere sector in het geheel geen ruimte meer wordt gelaten en dat het marginale beslag van de overheid, ondanks de bezuinigingen tot 100% toeneemt.

Welke consequenties heeft dit nu voor het evenwichtsherstel van onze uit het lood geslagen economie? Bekend is dat de jaarlijkse onvermijdelijke incidentele loonstijging (promoties, dienstjaren enz.) ¾% à 1% van het nationaal inkomen bedraagt. Zelfs al gaan we dus uit van de meest optimistische groeiprognozes dan zal de totale ruimte die door de overheid aan de particuliere sector wordt gelaten (méér dan) volledig aan deze incidentele loonstijgingen op gaan. Terwijl de regering zich nooit gedistantieerd heeft van de analyse van het Centraal Planbureau dat in het belang van de werkgelegenheid het bedrijfsleven ten behoeve van een gezonde continuïteit wat meer ruimte moet worden gegund en daarnaast het idee van de „loonstijgingsnullijn-voor-een-aantal-jaren” van Van den Doel verwerpt, blijkt het beleid er in de praktijk toe te leiden dat zowel de lonen als de rendementen op de harde nullijn worden teruggedrukt, niet alleen voor 1976, maar voor een reeks van jaren.

Zouden de feitelijke groeicijfers tegenvallen dan zullen de lonen en rendementen reëel zelfs moeten afnemen. Aangezien de vakbeweging zijn onaanvaardbaar over een jarenlange loon-nullijn al heeft uitgesproken zullen de rendementen nog verder dan na de ontwikkeling van de laatste jaren reeds is gebeurd moeten dalen. Het aandeel van het arbeidsinkomen in het nationaal inkomen dat ongecorrigeerd ca. 86% bedraagt en gecorrigeerd reeds tot 95% is opgelopen, zal nog verder toenemen en geen enkele ruimte

meer laten voor de rendementen waarmee het totale bedrijfsleven in uitermate grote moeilijkheden wordt gebracht met in dat geval zeer ernstige gevolgen voor de toch reeds te lage investeringen en de werkgelegenheid.

Ook al worden deze sombere voorspellingen op korte termijn niet geheel bewaarheid dan is op iets langere termijn (en daar heeft minister Duisenberg het over) dit gevaar toch reëel. Door de jaarlijkse toeneming van de overheidsuitgaven ten opzichte van het nationaal inkomen zal het aandeel van de overheid in het nationaal inkomen op den duur zo omvangrijk worden dat ofwel de groei van het overheidsbeslag alsnog omlaag zal moeten worden gebracht ofwel de in de loop van vele jaren opgebouwde particuliere welvaart dan — en van jaar tot jaar sterker — zal moeten worden aangetast.

Gaan we bijvoorbeeld eens uit van een jaarlijkse reële groei van het inkomen van 3% 2) en van de Duisenberg-norm van + 1% voor de overheidsuitgaven. Hierdoor zal uitgaande van een huidig overheidsbeslag van ca. 55% van het nationaal inkomen dit aandeel van de overheid over ca. 12 jaar, jaarlijks met 1%, tot 67% zijn opgelopen. Hierdoor zou reeds 2/3 van de jaarlijkse reële groei (= 2%) aan de overheid toevloeien en aangevuld met Duisenbergs 1% tot 3% stijgen en de totale particuliere sector op de nullijn terugdringen. Hieruit blijkt dat de 1%-groei-norm van Duisenberg op lange termijn zelfs niet verenigbaar is met het louter handhaven van het particuliere welvaartspeil. Een eventuele herverdeling van deze particuliere welvaart lijkt hierbij, zeker op lange termijn, nauwelijks meer soelaas te bieden.

Voorwaar geen aantrekkelijk vooruitzicht voor een regering die enerzijds kampt met een bepaald niet gezond bedrijfsleven en anderzijds met de overtuiging dat er nog te velen te weinig kunnen meedelen in de particuliere welvaart. Het op lange termijn blijven doorvoeren van de 1%-groei-norm van de overheidsuitgaven zal slechts tot een sterk collectiviseerde maatschappij kunnen leiden.

Alternatieven

Welk alternatief zou op dit punt nu kunnen worden ontwikkeld? Zouden we uitgaan van de gedachte dat het marginale beslag van de overheid, dat in de regeringsplannen oploopt tot 82%, gelijk zou moeten blijven aan het gemiddelde uit het begin van de jaren zeventig, en daarmee 77% (3,45/4,5x100%) zou moeten bedragen, dan zal bij een structurele groei van 3% de groeinorm voor de overheidsuitgaven van 1% naar 0,6% à 0,7% moeten worden teruggebracht. Het CDA-voorstel van 0,7% 3) zal waarschijnlijk tegen de achtergrond van deze conceptie van het handhaven van het marginale beslag, moeten worden beschouwd. Zou men het marginale beslag door de overheid uit de evenwichtiger jaren zestig (3,05/5x100%= 61%) voor de komende jaren willen hanteren, dan zou de groeinorm zelfs tot 0,2% moeten worden teruggebracht. Vermoedelijk is het voorstel van Dr. J. Post van de Algemene Bank Nederland van 0,5% per jaar 4) gebaseerd op de wat voorzichtiger groeiprognoses van de OECD en van het evenals de CDA min of meer handhaven van het marginale beslag van de overheid.

Een ander criterium dat aan de berekeningen ten grondslag kan worden gelegd is het handhaven van het jaarlijkse reële groeipercentage voor de particuliere sector (=1,05%) uit de laatst voorafgaande periode.

Nu blijkt dat de groeinorm voor de overheidsuitgaven tot 0,3% per jaar moet worden teruggebracht en zouden we, slechts ter illustratie, terug willen naar de groei van de particuliere welvaart van de jaren zestig (1,95%) dan zou de groeinorm voor de overheid zelfs -0,6% per jaar dienen te bedragen.

Brengen we deze uitgangspunten nog eens samen in tabel 2. Verticaal rangschikken we een drietal alternatieve prognoses voor de groei van het nationaal inkomen en horizontaal een

Tabel 2. *Marginaal particulier beslag op het nationaal inkomen in 1977 (1980)*

Groeinorm overheidsuitgaven	criterium 1		criterium 2		criterium 3
	1%	0,7%	0,5%	0%	
Verwachte groei nat. inkomen					
3½%	0,18 (0,14) a)	0,26 (0,23)	0,32 (0,30)	0,45 (0,45)	
3 %	0,12 (0,08)	0,22 (0,19)	0,28 (0,26)	0,45 (0,45)	
2¼%	0,00 (-0,04)	0,14 (0,11)	0,23 (0,21)	0,45 (0,45)	

a) De berekeningswijze is als volgt:

Het aandeel van de particuliere sector in de groei van het nationaal inkomen bedraagt: $3,75 \times 0,45 = 1,69\%$. Bij een 1%-groeinorm voor de overheidsuitgaven reesteert voor de particuliere sector $1,69 - 1,00 = 0,69\%$; dit is van de totale reële groei $0,69/3,75 = 0,18$. Voor 1980 verloopt de berekening hetzelfde; slechts het totale overheidsbeslag is opgelopen tot $55\% + 4 \times 1\% = 59\%$.

$3,75 \times (1 - 0,59) = 1,54$

$1,54 - 1,00 = 0,54$

$0,54/3,75 = 0,14$

viertal groeinormen voor de overheidsuitgaven. Het is nu mogelijk, uitgaande van een huidig beslag van de overheid op het nationaal inkomen van 55%, voor alle combinaties van de groei van het nationaal inkomen en van de toename van de overheidsuitgaven, het marginale aandeel van het particulier besteedbare inkomen in 1977 in het nationaal inkomen te berekenen. Voor de jaren daaropvolgend zullen deze uitkomsten bij handhaving van de gekozen groeinorm — met uitzondering van die in de laatste kolom — van jaar tot jaar (en bij de hoogste groeinorm voor de overheidsuitgaven het snelst) afnemen. Ter illustratie hebben we daartoe tussen haakjes de uitkomsten opgenomen voor het jaar 1980.

De beide bovenbeschreven criteria, die tot diverse groeipercentages voor de overheidsuitgaven leiden hebben zoals ook uit tabel 2 blijkt als nadeel dat ze niet voor de lange termijn kunnen worden gehandhaafd. Wanneer de overheidsuitgaven sneller dan wel langzamer groeien dan het nationaal inkomen zullen zij theoretisch bezien op den duur leiden tot een allesoverheersend ofwel totaal verdwijnend aandeel van de overheid in onze economie. Er zijn slechts weinigen die deze beide extreme situaties nastreven. Een derde en laatste criterium dat we hier dan ook kort de revue laten passeren, zou kunnen zijn het handhaven van het huidige beslag van de overheid op onze economie. Dat zou betekenen dat de stijging van de overheidsuitgaven in procenten van het nationaal inkomen, de groeinorm, tot 0% wordt teruggebracht en derhalve de groei van het nationaal inkomen evenredig over overheid en particuliere sector wordt verdeeld. Dit idee, berekend in de laatste kolom van tabel 2, vinden we terug in de opstelling van een aantal kamerfracties, het duidelijkste bij de VVD. Bij een verwachte economische groei van ca. 3% per jaar zou aan de particuliere sector een klein beetje ruimte worden geboden om boven de incidentele loonstijgingen nog een kleine groei van de reële lonen of een gering herstel van de rendementen te bewerkstelligen (1,35% - ¼% à 1%).

Conclusie

De conclusie kan niet anders luiden dan dat de regering een aantal weinig populaire maatregelen zal moeten aankondigen. Daarbij kan wat betreft het afstoten van sommige en het bezuinigen op andere taken niets bij voorbaat worden uitgesloten.

2) Deze 3% volgt ook uit de jongste analyses van het bekende Bazelse universitaire centrum voor econometrie, Prognos.

3) Zie het ontwerp partijprogramma CDA.

4) In zijn voordracht voor de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel te Arnhem in maart jl.

Oosterschelde Open/Dicht

Moet de Oosterschelde open blijven of dient deze zee-arm geheel of gedeeltelijk te worden gesloten? Het ligt in het voornemen van de regering haar definitieve standpunt hierover binnenkort kenbaar te maken. Geen wonder dat de informatiestroom over de Oosterschelde-problematiek weer in een versnelling is geraakt. Ter bepaling van een keuze is er thans een zee van informatie beschikbaar in de vorm van rapporten, nota's, adviezen, tijdschriften en krante-artikelen. Hier wordt de aandacht gevestigd op een dezer dagen verschenen boekje van de Stichting Dijkverhoging Oosterschelde onder de titel: *Oosterschelde Open/Dicht 1*.

Bestond er aanleiding dit boekje het licht te doen zien? M.i. zeer zeker. De geluiden die in het boekje zijn te beluisteren, zijn weliswaar niet nieuw, maar zij dreigden wat verloren te gaan in de kakofonie van stemmen die in de loop van de tijd al over het Oosterschelde-vraagstuk hebben geklonken. En het zou zéér jammer zijn als zij niet werden gehoord. Wat is het dan, dat zo nodig nog eens moest worden gezegd? Kortweg dit: het verhogen van de dijken van de Oosterschelde in plaats van afsluiting door een dichte of half-open dam garandeert de veiligheid van de Zeeuwen, spaart een onvervangbaar getijdemilieu en is slotte verreweg de goedkoopste oplossing. De essentie van het boekje is te vinden in de eerste drie — op gekleurd papier afgedrukte — hoofdstukjes. Daarin wordt de aard van het Oosterschelde-probleem aangeduid, een samenvatting in zestien punten gegeven en iets over de financiering gezegd: een afsluitbare Oosterschelde kost ruim f. 4 mrd., volledige afsluiting kost f. 5 mrd. en een geheel open Oosterschelde met verhoogde dijken zal omstreeks f. 2 mrd. kosten.

Vervolgens wordt in zeventien hoofdstukjes aandacht geschonken aan de biologische betekenis van de Oosterschelde (Dr. D. Eisma), de milieuwaarde van de Oosterschelde (Dr. R. Hueting), de karakteristiek van de voornaamste varianten, begrippen met betrekking tot veiligheid en gevaar, de vraag voor hoe lang we kiezen, de visserij, oester- en mosselteelt, de kusterosie in Nederland (Ir. L. E. van Loo), de vraag waarom men denkt dat de Oosterschelde moet worden afgesloten, de watersnood van 1953 (Ds. J. O. C. Bouma), de Deltawet, de Commissie Oosterschelde en de dijken, de waterhuishouding, de dijkverhoging, de stormstuwcaissondam, de compartimentering, de partiële dijkverhoging en de waterschappen. Het boekje besluit met een literatuur-opgave.

Aldus geeft het boekje in kort bestek (88 blz.) veel nuttige informatie. Ook de visie waarvan het blijk geeft, is alleszins het overwegen waard. De schrijvers hebben zich bij hun voorlichting en bij hun standpuntweergave beslist verre gehouden van emotionele kretologie, hetgeen lang niet van alle Oosterschelde-lectuur kan worden gezegd. Integendeel, de werkgroep van de Stichting Dijkverhoging Oosterschelde heeft de feiten alsmede haar overwegingen heel rustig op een rijtje gezet. Een enkel citaat ter illustratie van de wijze waarop belangrijke uitspraken zijn gepresenteerd:

„Deze nieuwe mogelijkheden (gedoeld wordt op verbeteringen van de laatste tijd bij de aanleg van dijken, d.W.) pleiten evident voor het terzijde schuiven van de gedachte dat de Oosterschelde niet met dijken zou zijn te beveiligen. De beslissing tot hermetische afsluiting van de Oosterschelde indien om welke reden dan ook niet tot de bouw van de stormstuwcaissondam kan worden overgegaan, kan alleen al om deze redenen een achterhaalde zaak worden geacht. Resumerend kan worden gezegd dat naar onze mening verhoging van de dijken langs de Oosterschelde op z'n minst één der mogelijke oplossingen is. Het is de hoogste tijd, dat alle vraagstukken, die hiermede verband houden, dus b.v. ook dat van de tijdsduur van dijkverhoging, deugdelijk onderzocht worden door mensen, die een open oog hebben voor de mogelijkheden de veiligheid van een open Oosterschelde hoog op te voeren” (blz. 71).

Nu is het ook weer niet zo dat van een opvallend kille analyse moet worden gesproken. Met name in de bladzijde over de ramp van 1953 komt — hoe kan het anders — de bewogenheid aan de oppervlakte. De voorzitter van de Stichting Dijkverhoging Oosterschelde, Ds. Bouma, zegt daar, dat het afsluiten van de Oosterschelde het meest voor de hand schijnt te liggen, omdat het monster dan definitief aan banden is gelegd. Maar, zo voegt hij hieraan toe, „evenals in 1953 wordt ook dan een onherstelbaar verlies geleden. Kan de zo noodzakelijke veiligheid ook niet op een andere wijze gegarandeerd worden? Op een nóg voor de hand liggender manier? Eén ramp is genoeg”. Zo is dat.

d.W.

1) Het boekje is verkrijgbaar door storting van f. 8.50 op postgiro 32.69.500 van de Stichting Dijkverhoging Oosterschelde, postbus 1000 te Baarn.

Ten einde het, naar mijn oordeel op sommige punten wel erg perfectionistische gebouw van de sociale verzekeringen in ons land overeind te houden, zal het bijvoorbeeld noodzakelijk zijn de sociale wetgeving en niet minder de uitvoering daarvan kritisch te analyseren. Dit onderzoek zal dan mede in het licht van de sociale verworvenheden in de ons omringende landen moeten worden verricht. Ook zullen waarschijnlijk de arbeidsvoorwaarden voor het overheids-personeel, waarmede zowel het trendbeleid der salarissen als de welvaartsvastheid der pensioenen worden bedoeld, niet bij voorbaat buiten beschouwing mogen worden gelaten.

Van verschillende kanten zijn reeds ook op een aantal

andere punten voorstellen en suggesties gedaan. De door het kabinet ingestelde „commissie Lamers”, met als opdracht bezuinigingsmogelijkheden in de sfeer van de collectieve uitgaven te onderzoeken, heeft aan de regering inmiddels haar rapport aangeboden.

Het is dan ook aan deze regering om — in het belang van de werkgelegenheid — zonder verder uitstel en op een ingrijpende, doch evenwichtige wijze een structurele beleidsombuiging ten aanzien van het collectieve beslag door de overheid op onze economie tot stand te brengen.

F. A. Engering

John Maynard Keynes (1883-1946)

Een van de meest fascinerende figuren uit de wereld van het economisch denken is wel de in 1883 geboren John Maynard Keynes, zoon van de bekende econoom John Neville Keynes, docent te Cambridge, en de gestudeerde Florence Brown, eens zelfs burgemeester van Cambridge. De typische, Engelse intellectuele, aristocratische afkomst en omgeving speelden een grote rol bij Keynes' latere ontwikkeling. Zij zijn waarschijnlijk de achtergrond en oorzaak van de lange-termijnvisie op de maatschappij die er altijd achter zijn denken zat, terwijl zijn geaardheid, belangstelling, maatschappelijke (crisissen en wereldoorlogen) en persoonlijke omstandigheden (het lang vrijgezel zijn, geen kinderen hebben) hem ertoe brachten zijn energie en intellect vooral te gebruiken voor het oplossen van praktische korte-termijnproblemen. Het „in the long run we are all dead” krijgt hierdoor meer perspectief.

Reeds bij zijn eerste vorming op het Eton College blonk Keynes uit door hoge intelligentie. Op het King's College te Cambridge, waar hij vervolgens naar toe ging, speelde hij al spoedig een leidende rol. Zijn grote interesse voor de wiskunde richt zich hier vooral op het grensgebied tussen wiskunde en filosofie. Op zijn eindexamen werd Keynes tot ieders verbazing en tot zijn eigen moeilijk te verwerken teleurstelling tweede met als slechtste resultaat het overigens minder belangrijke keuzevak economie (anecdotisch commentaar: „The examiners presumably knew less than I did”). Hierdoor kon Keynes niet te werk worden gesteld bij de Treasury, keuze van de eerste afgestudeerde, maar ging Keynes werken in India bij het India Office. Hier werkte hij aan zijn „fellowship”-dissertatie over waarschijnlijkheid. Na twee jaar, nadat zijn „fellowship”-verkiezing voorlopig was mislukt, neemt Keynes een baantje aan als medewerker bij (en persoonlijk betaald door) Alfred Marshall om economie te gaan doceren in de klassieke lijn. Marshall was de enige hoogleraar bij wie Keynes enige economische colleges had gelopen; de rest van zijn economische kennis heeft hij zich verworven door zelfstudie.

In 1911 kreeg Keynes de belangrijke post van redacteur van het Economic Journal, een post die hij tot zijn dood toe, zeer consciëntieus zou blijven vervullen. In 1913 werd hij secretaris van de Royal Economic Society, welke bestuursfunctie later zou worden omgezet in het voorzitterschap. In deze periode verschenen talrijke geschriften met als belangrijke werk Indian currency and finance, een werk geënt op zijn ervaringen in India. Terwijl zijn ster steeg en hij voor meer en meer functies werd gevraagd, werkte Keynes ook nog op het gebied van de wiskunde, hetgeen zou resulteren in het verschijnen van zijn Treatise on probability in 1921.

Ondertussen was Keynes in 1915 gevraagd, te komen werken bij het departement van Financiën waar hij snel opklom en spoedig als financiële vertegenwoordiger van de Treasury naar de vredesconferentie van Versailles werd gezonden. Door het feit dat hij zich daar overwerkte en door

de kortzichtige politiek die hij ontmoette, niet in het minst van Engelse zijde, nam hij uiteindelijk, ontmoedigd, een abrupt ontslag. Hij deed toen bij terugkeer in Engeland iets, dat in die tijd zeker niet de gewoonte was: in 1919 vertelde hij de wereld waarom hij tegen de uitkomsten van de conferentie, met name tegen de zware herstelbetalingen voor Duitsland, was in *The economic consequences of the peace*. Dit boek maakte hem op slag beroemd.

De tussenoorlogse periode ging Keynes, bekend geworden door zijn aanval op de te grote herstelbetalingen en door zijn strijd tegen het weer invoeren van de gouden standaard, weer les geven in Cambridge. Zijn docentschap, en later ook penningmeesterschap van King's College voerde hij nu echter maar een gedeelte van de week uit, over het algemeen tijdens het weekeinde en de maandag. De rest van de tijd bracht hij door in Londen waar hij vele activiteiten uitoefende te beginnen met — naar anecdoten — het geldverdienden met speculaties 's ochtends in bed. Hierbij schuwde hij geen risico's: de grote econoom ging eenmaal bijna failliet omdat zijn verwachtingen op valutagebied later uitkwamen dan hij dacht („I knew better than the market”). Keynes, zijn hele leven liberaal geweest, hoewel gekant tegen het liberalisme dat van het laissez faire een dogma maakte, zag geen kwaad in geld verdienen in het algemeen en voor zich zelf in het bijzonder. In de sociale filosofie van zijn *General theory* getuigt hij:

„There are valuable human activities which require the motive of moneymaking, and the environment of private wealthownership for their full fruition. Moreover, dangerous human proclivities can be canalised into comparatively harmless channels by the existence of opportunities for moneymaking and private wealth”.

Voor zich zelf zag hij het, getuige zijn biograaf Harrod, als volgt:

„These other dealers in money merely squandered their earnings on banal conventional luxuries. He must use his brains to put some of their money into his pocket, where it would fructify, not only financially, but in supporting the arts, and people who really mattered, and giving his own powers scope”.

Bij zijn sterven bezat Keynes een vermogen van 500.000 pond (toen hoogwaardig).

Andere activiteiten die meer tijd in beslag namen, waren o.a. het uitoefenen van zijn redacteurschappen van een aantal bladen, het presidentschap van een levensverzekerings- en een beleggingsmaatschappij, het schrijven en lezingen houden over contemporaine economische en politieke problemen en zijn bezigheden op kunstzinnig terrein. Keynes had de capaciteit om enorme hoeveelheden werk te kunnen verzetten, zelfs in tijden van ontspanning was hij erg creatief. Hij publiceerde bijna twintig boeken en brochures en meer dan tweehonderd artikelen op diverse terreinen.

In Cambridge gaf hij in deze periode niet veel colleges, zelden meer dan acht per jaar. Zijn grote invloed genoot hij vooral via de Political Economy Club, de Keynes Club, waar hij met de beste mensen van de universiteit, studenten en medewerkers en met gasten van buiten discussieerde over de meest uiteenlopende onderwerpen. Op deze manier oefende hij een persoonlijke invloed uit op de besten van iedere generatie Cambridge-studenten; een geheel andere invloed dan bijv. zijn collega Prof. Pigou, wiens invloed voornamelijk liep via colleges en geschriften. Keynes verzamelde een soort secte om zich heen, enigszins te vergelijken met Quesnay en Marx. Een aantal jonge economen zoals Harrod, Kahn, Meade en Joan Robinson werkten zeer bevruchtend op zijn denken.

Ondertussen verschenen publikaties als A revision of the treaty (1922) en A tract on monetary reform (1924), een samenvatting van het Marshalliaanse denken over geldhoeveelheden en wisselkoersen, waarin Keynes toen een op het nationaal belang gerichte geldpolitiek voorstond. De beroemdste werken kwamen in 1930 en 1936: respectievelijk A treatise on money en The general theory of employment, interest and money. De Treatise was niet zo'n succes als de andere werken tot teleurstelling van de auteur. Keynes zette zich ertoe om de persoonlijke boodschap die hij had tijdens zijn colleges en discussies verder uit te werken en in zo'n vorm te gieten dat zij wel indruk moest maken, namelijk door te doen voorkomen of hij volledig brak met de klassieke (zoals hij die noemde en hiermee nam hij klassieke en neoklassieke samen) economie. De tijd was rijp voor een nieuwe aanpak, de oude theorie gaf geen oplossingen voor de voortdurende crisisproblemen en men keek reikhalzend uit naar de voorspelde oplossing. „Keynes saved economics”, zei Joan Robinson.

Keynes probeerde met grote nadruk een breuk aan te brengen met de traditionele economie, met name met de z.g. Wet van Say (elk aanbod schept zijn eigen vraag, waardoor totale overproductie onmogelijk is en als politiek advies het laissez-faire kan worden gegeven). De rol van de rente, vroeger gezien als een beloning voor het wachten, die in de oude theorie besparingen gelijk maakte aan investeringen, zag hij anders. Rente was bij hem een monetair verschijnsel en maakt aangeboden en gevraagde hoeveelheid geld aan elkaar gelijk. Door besparingen die opgepot werden zou een tekort aan effectieve vraag kunnen ontstaan. Dit had een schokkende implicatie: was het in de oude theorie al vervelend dat persoonlijke ondeugden (het nastreven van eigenbelang) via de invisible hand leidden tot een betere productie, nu werd iets dat altijd als een persoonlijke deugd was beschouwd, spaarzaamheid, een maatschappelijke ondeugd.

In de z.g. Keynesiaanse revolutie wordt een verband gelegd tussen werkgelegenheid en de geaggregeerde vraag, zodanig dat de investeringen een zeer belangrijke rol gaan spelen om deze vraag op peil te houden. Deze investeringen hangen af van de rentestand, die op haar beurt weer beïnvloed wordt door liquiditeitspreferenties, en marginale kapitaalcoëfficiëntie, afhankelijk o.a. van toekomstverwachtingen. De besparingen, het deel van het inkomen dat niet als consumptieve vraag werd gebruikt, hangen af van een tamelijk constante consumptieneiging. Deze drie „psychologische wetten” zoals Keynes ze noemt (later door psychologen sterk

In de serie „Beroemde economen” verschenen reeds artikelen over:

- Adam Smith (15 oktober 1975);
- Alfred Marshall (29 oktober 1975);
- Thomas Robert Malthus (19 november 1975);
- François Quesnay (24/31 december 1975);
- John Stuart Mill (18 februari jl.).

Al deze artikelen zijn geschreven door Drs. H. M. Becker, wetenschappelijk medewerker aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

aangevallen), de consumptieneiging, de neiging om liquiditeiten vast te houden en de neiging om op grond van verwachtingen investeringen te doen, bepalen de voortgang van het economisch leven, in die zin dat er een constante neiging bestaat op een werkloosheidsniveau terecht te komen. De overheid zou er daarom voor moeten zorgen via monetaire en fiscale maatregelen het kader te scheppen waarbinnen de markteconomie kan werken, namelijk door de geaggregeerde vraag op peil te houden. „But if our central controls succeed in establishing an aggregate volume of output corresponding to full employment as nearly as is practicable, the classical theory comes into its own again from this point onwards”.

Het geheel, dat nu erg bekend aandoet, heeft de basis gelegd voor de nu algemeen gebruikelijke macro-economische aanpak. Keynes heeft ook de voorziening met statistisch materiaal sterk gepropageerd en heeft, hoewel ondanks zich zelf, de wiskundige aanpak bevorderd. Het vreemde is, dat Keynes, hoewel van huis uit wiskundig geïnteresseerd, de General theory bijna geheel verbaal heeft geschreven. Hij heeft zich ook, ondanks zijn voorzitterschap van de Econometric Society, nooit erg gunstig over een wiskundige aanpak uitgelaten. Schumpeter verklaart dit als volgt:

„To some extent he enjoyed them (logical niceties), to a still greater extent he bore with them. But beyond a boundary which did not take him long to reach, he lost patience with them. L'art pour l'art was no part of his scientific creed. Wherever else he may have been progressive, he was not a progressive in analytic method”.

Een belangrijke consequentie van zijn theorie was deze: Aangezien de consumptieneiging bij lage inkomens groter is dan bij hoge, zou een gelijkmatiger inkomensverdeling (te bereiken via belastingpolitiek) via een vergrote vraag gunstig kunnen werken op de werkgelegenheid.

Was de ontvangst van de General theory bij de jonge generatie economen erg gunstig, de kritieken van oudere economen waren niet mals. Pigou, vooral gekwetst door de aanval op Marshall, ging in de aanval, Schumpeter eindigt zijn recensie als volgt:

„The less said about the last book the better. Let him who accepts the message there expounded rewrite the history of the French ancien régime in some such terms as these: Louis XV was a most enlightened monarch. Feeling the necessity of stimulating expenditure he secured the services of such expert spenders as Madame de Pompadour en Madame du Barry. They went to work with unsurpassable efficiency. Full employment, a maximum of resulting output, and general well-being ought to have been the consequence. It is true that instead we find misery, shame and, at the end of it all, a stream of blood. But that was a chance coincidence.

Een van zijn meest fervente tegenstanders is wel Hayek geweest. Deze sprak Keynes enige weken voor diens dood over het inflatieprobleem en geeft dit gesprek als volgt weer:

„Ich fragte ihn, ob er nicht beunruhigt sei über den Gebrauch, den einige seiner Schüler von seinen Theorien machten. Seine Antwort was, dass seine Theorien in den dreißiger Jahren sehr notwendig waren, doch wenn diese Theorien je schädlich werden sollen, ich versichert sein könne, dass er schnell eine Wendung der öffentlichen Meinung herbeiführen würde. Was ich ihm vorwerfe, ist, dass er eine solche, auf den Augenblick bezogene Abhandlung Allgemeine Theorie nantie“.

In 1925 huwde Keynes, tot veler verbazing, met de beroemde balletdanseres Lydia Lopokova, afkomstig van de keizerlijke balletschool te St. Petersburg. Gedurende zijn 42-jarige vrijgezellenbestaan had Keynes veelvuldige homofiele relaties gehad. Zijn vriend, de schrijver Lytton Strachey waarmee hij op liefdesgebied een paar keer in een concurrentietoestand terechtkwam, zei van Keynes dat hij zijn liefdes telde als een statisticus.

Het in stilte gesloten huwelijk, waarbij als getuige Keynes vroegere vriend, de op Lytton Strachey veroverde kunstschilder Duncan Grant aanwezig was, zou blijken een zeer goed huwelijk te zijn. E. A. G. Robinson schrijft:

„And it was under Lydia's hand that the passionate missionary of the twenties gradually mellowed and grew first into the scholar and creative thinker of the thirties and then into the philosopher and statesman of the forties“.

Het huwelijk betekende echter tegelijkertijd het zich wat verwijderen van de z.g. Bloomsburry-groep, een groep voortkomend uit een vriendengroepje van Lytton Strachey. Individueel waren de leden daarvan over het algemeen schepende kunstenaars (Lytton Strachey, Clive en Vanessa Bell, Duncan Grant, Roger Fry), als sociale groep waren ze kritisch en ironisch ingesteld niet alleen naar buiten toe, maar ook tegenover elkaar. Lydia „a half witted canary“, die nog zelfs geen behoorlijk Engels sprak, werd niet geaccepteerd en Keynes had in zijn creatieve fase minder tijd om naar de tijdrovende recreatieve, vrijblijvende en soms kritikasterige bijeenkomsten te gaan. Zijn interesse voor ballet werd door Lydia echter aanzienlijk versterkt, hetgeen tot resultaat had dat hij met grote energie zijn financieel genie gebruikte voor de ontwikkeling van deze kunst. Naast diverse bestuursfuncties in organisaties om kunst te bevorderen, liet hij zelfs in 1936 op eigen rekening te Cambridge een theater bouwen, die hij later overdroeg aan een trust.

Ondertussen stijgt Keynes' populariteit en gaan er onder de Engelse bevolking rijmpjes rond als „Mrs en mr Keynes: beauty and brains“. Op de colleges wordt Keynes gemoedlijker, met name tegen de zwakkeren. Joan Robinson verklaart de vriendelijke aristocratische wijze waarop Keynes in de latere jaren met mensen omging (daarvoor was hij soms tegen het intolerante aan) als:

„Keynes was singularly free and generous because he valued no one's opinion above his own. If someone disagreed with him, it was they who were being silly; he had no cause to get peevish about it“.

Bij de invloed die Keynes heeft uitgeoefend, mag men echter nooit vergeten dat er naast zijn intelligentie een enorme

aantrekkingskracht en overtuigingskracht van zijn gehele persoon uitging. Een leraar op de middelbare school getuigde reeds:

„He certainly does command succes to an amazing extent; but then no one ever deserved it better. His way of accepting it is characteristic; just as quiet, frank and modest as ever, enhancing all the pleasure his succes gives one“.

En dit is zo gebeven. Zijn persoonlijkheid domineerde in iedere groep, zijn heldere ogen dwongen tot aandacht, en zijn slagvaardigheid en de melodische kadens van zijn stem overtuigden reeds. Toch voelde Keynes zich nooit te min om fouten te erkennen en opnieuw te beginnen, zelfs zó, dat men hem vaak van inconsequenties betichtte. Hij was er ook van overtuigd, dat wisselende omstandigheden een wisselende aanpak nodig hadden. Milton Friedman beweert dan ook dat „if Keynes were alive today (1970) he would no doubt be at the forefront of the counterrevolution“ tegen het Keynesiaanse denken. Deze grote souplesse om nieuwe problemen onder ogen te zien en aan te pakken, heeft Keynes aan het einde van zijn leven nog eenmaal hard nodig gehad, waarbij hij een ding echter niet kon veranderen, namelijk dat hij in hart en nieren een Engelsman was en zich met zijn typische Engelse kijk op problemen soms maar met grote moeite kon verplaatsen in andere — met name Amerikaanse — zienswijzen.

Het gaat hier om de grote rol die Keynes heeft gespeeld in en na de tweede wereldoorlog. Niemand had deze rol verwacht, want reeds in 1937 was Keynes getroffen door een hartkwaal, had maanden rust moeten houden, had vele van zijn functies opgegeven en was zich meer en meer gaan terugtrekken op zijn buitenverblijf in Sussex. Toen bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog de Treasury opnieuw een beroep deed op Keynes gaf hij hieraan gehoor. Uit deze tijd dateert het pamflet *How to pay for the war*. Talrijke eerbewijzen vielen het in deze tijd ten deel. In 1942 werd hij in de adelstand verheven nadat hij al in de raad van bestuur van de Bank of England was gekozen. In 1943 wordt het Keynesplan voor een internationale clearing union gepubliceerd (het Amerikaanse alternatief werd het *White-plan*). Op de conferentie te Bretton Woods slaagde Keynes er niet in zijn standpunt te laten prevaleren. De uitgebreide onderhandelingen vergden echter wel een enorme inspanning van hem, een inspanning die nog werd vergroot omdat hij — en hij deed dit briljant — op het thuisfront de partijen overtuigen moest dat er water in de wijn moest worden gedaan.

In april 1946 stierf Keynes aan een hartaanval, opgebruikt in dienst van zijn land, op het hoogtepunt van zijn intellectuele vermogens en op het hoogtepunt van zijn aanzien. Hij had aan zijn eigen eisen voor een goede economist die „can take trustees not of civilisation, but of the possibility of civilisation“ en die „must be mathematician, historian, statesman, philosopher in some degree“ meer dan volstaan. En hoe heeft Keynes nu als mens geleefd onder de bergen werk die hij tijdens dat leven heeft verzet? Wij laten zijn tijdgenoot Schumpeter aan het woord: „Unless I am much mistaken his life was an eminently happy one“.

H. M. Becker

**Indien u niet álles op economisch gebied kunt lezen,
dan kunt u ESB onmogelijk missen.**

Opvoering van de produktiviteit (II)

Het meten van de produktiviteit

G. HILL

Dit is het tweede artikel over de opvoering van de produktiviteit, gebaseerd op ervaringen die in Europa zijn opgedaan. De schrijver, G. Hill, senior partner van Urwick International BV, Organisatie-adviseurs, te Amsterdam, zet in dit artikel zijn bespreking voort van de aspecten die betrekking hebben op het meten van de produktiviteit en het gebruik van het begrip toegevoegde waarde. Deel I over grondbeginselen en maatstaven werd afgedrukt in ESB van 21 april jl.

Het begrip toegevoegde waarde

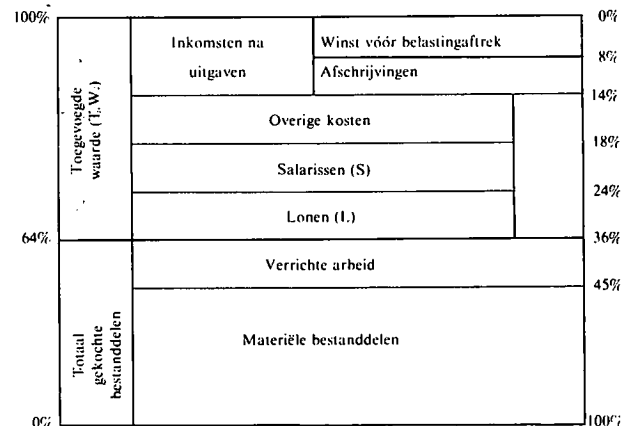
Men beweert wel eens dat „we juist van de toegevoegde waarde leven. Wie de meeste waarde aan de diverse stadia van het produktieproces toevoegt, levert de grootste bijdrage tot de handhaving van of verhoging van onze levensstandaard Het begrip toegevoegde waarde of de verrichte arbeid moet van groot belang zijn voor iedere studie over bedrijfsefficiency.”. De toegevoegde waarde wordt bepaald door het verschil tussen de uiteindelijke verkoopwaarde en de waarde van de ingekochte goederen en diensten. Dit wil zeggen, ze geeft weer wat de klant bereid is te betalen voor de verrichte handelingen.

Tabel I illustreert de verhouding tussen verkoopprijs en materiële bestanddelen bij het vaststellen van de toegevoegde waarde voor een typische verwerkende industrie. De toegevoegde waarde wordt grotendeels gevormd door de verwerkingskosten, waarvan de menselijke hulpbron de grootste is. De doeltreffendheid waarmee materialen verwerkt worden en/of verwerkingskosten tot een minimum worden teruggebracht, tegen een bepaalde verkoopprijs, is rechtstreeks van invloed op het aanwezige gedeelte aan toegevoegde waarde.

Men zal derhalve bemerken dat wanneer men de toegevoegde waarde als maatstaf voor „output” gebruikt en deze relateert aan de verschillende typen van „input”, duidelijk zal blijken welke onderdelen van het produktieproces kostenverhogend werken. De toegevoegde waarde zou daarom de basis moeten zijn voor vele beleidscontroles en hoewel ze niet de enige graadmeter voor efficiency is, waarmee hulpmiddelen worden gebruikt, is ze een bijzonder belangrijke. We verwijzen naar tabel I, waaruit bijvoorbeeld gemakkelijk de volgende verhoudingen kunnen worden afgeleid.

$$\begin{aligned}
 \text{a. Arbeidsproduktiviteit} &= \frac{\text{jaarlijkse toegevoegde waarde (T.W.)}}{\text{gemiddeld aantal werknemers}} \\
 \text{(gerelateerd aan het aantal werknemers)} & \\
 \text{b. Arbeidsproduktiviteit} &= \frac{\text{toegevoegde waarde (T.W.)}}{\text{lonen en salarissen (L + S)}} \\
 \text{(gerelateerd aan de totale kosten van lonen en salarissen)} &
 \end{aligned}$$

Tabel I

Bij loon- en salariskosten zijn natuurlijk alle rechtstreeks gemaakte kosten, zoals gratificaties, pensioenen, sociale lasten enz. inbegrepen. Aangezien bedrijven bestaan om toegevoegde waarde te creëren, is de toegevoegde waarde per werknemer van betekenis voor het meten van hoe effectief mensen worden ingezet. Dit blijkt duidelijk uit het feit dat de toegevoegde waarde uit twee hoofdelementen is samengesteld: „lonen en salarissen” en „brutowinst”. Het percentage van de toegevoegde waarde dat door lonen en salarissen in beslag wordt genomen is van groot belang. Deze verhouding is een directe signalering van het vermogen om kapitaalinvesteringen op peil te houden, d.w.z. hoe lager het percentage van de toegevoegde waarde, dat nodig is om werknemers onder normale omstandigheden te betalen, des te hoger het investeringsniveau en dus de potentiële produktiviteit is.

Het bestuderen van trends

We hebben nu de achtergrond en manier geschetst om de toegevoegde waarde te zien als middel tot beleidscontrole en als een „gemeenschappelijke taal” voor communicatie, maar hoe hanteren we haar nu? De toegevoegde waarde bewijst haar grootste nut bij het waarnemen van tendensen in de meest essentiële verhoudingen binnen de onderneming gedurende een bepaald tijdsbestek. Deze benadering heeft echter niet alleen haar nut voor de individuele onderneming, maar ook voor meer dan één bedrijfsvestiging en voor het vergelijken van bedrijven.

In ieder bedrijf is het bedrag dat de onderneming zich kan veroorloven haar werknemers uit te betalen van groot belang. Een daling van de toegevoegde waarde per eenheid van salarissen/lonen moet daarom worden voorkomen. Dit

impliceert geen inkomenslimiet, maar een redelijk stabiele verhouding tussen het totaal van uitbetaalde lonen en salarissen en de toegevoegde waarde. Tabel 2 laat als voorbeeld berekeningen in een fictieve onderneming zien. In deze onderneming lijkt alles tot tevredenheid te stemmen omdat:

- de verkoop in 5 jaar met 37% is gestegen;
- de toegevoegde waarde in dezelfde periode met 43% is gestegen;
- deze twee resultaten behaald zijn met slechts 6,5% meer werknemers met als gevolg een stijging van 34% van de toegevoegde waarde per werknemer.

Als de bedrijfscijfers aantonen dat de verkoopprijzen gedurende die 5 jaar met 10% omhoog zijn gegaan, lijkt het alsof de arbeidsproductiviteit met niet minder dan 20% is gestegen. Lonen en salarissen zijn echter met 68% omhoog gegaan en heeft het procentuele aandeel van de lonen/salarissen in de verkoopwaarde met 58% doen stijgen en de toegevoegde waarde per gulden aan lonen/salarissen is met 15% gedaald. Dit alles wijst er op dat werknemers een steeds groter wordend deel krijgen van de toegevoegde waarde die tevens beschikbaar is om te voorzien in afschrijvingen, rente en winst voor belastingen.

Het voorbeeld wijst niet aan welke onderdelen van de onderneming de beste resultaten qua productiviteit vertonen. Aanpast aan de behoeften van de individuele onderneming, is het daarom gebruikelijk dergelijke gegevens aan te vullen met onderlinge verhoudingen die zich voornamelijk richten op essentiële punten in het productieproces. Voorbeelden van kenmerkende kengetallen zouden kunnen zijn: toegevoegde waarde per directe werknemer, per waarde van directe lonen, per administratieve werknemer of groep, per opzichter/chef enz. Die kengetallen moeten in overeenstemming zijn met de aard van het bedrijf. Deze verdergaande splitsingen kan men gebruiken om veranderingen in de productiviteit aan het licht te brengen en om de invloed van productiviteitsverbeteringen te beoordelen.

Kapitaalproductiviteit

Terwijl het betrekkelijk gemakkelijk is arbeidsproductiviteit te meten met behulp van toegevoegde waarde, is het heel wat problematischer om kapitaal, de tweede voornaamste „input”, te definiëren en in verband te brengen met de toegevoegde waarde. Dit komt doordat kapitaal-outillage in zekere mate arbeid kan vervangen, waardoor sommigen beweren dat kapitaal belangrijker is dan arbeid. Hieruit volgt misschien het grootste bezwaar dat men kan hebben op de toepassing van het begrip toegevoegde waarde. De meeste zakenmensen beschouwen „winst op aangewend kapitaal” als de voornaamste factor bij hun beoordeling van de prestaties van een onderneming. Terwijl het een waardevol middel is om het bedrijf te taxeren, geeft het echter geen enkele aanwijzing omtrent een doelmatig gebruik van produktiemiddelen. Onze collega, Ron Gilchrist, op wiens waardevolle werk over toegevoegde waarde wij ons kunnen baseren, heeft de verhoudingen uitgewerkt tussen toegevoegde waarde per werknemer, verkoop per werknemer en kapitaal per werknemer. Men kan hier op aanmerkingen hebben in verband met de mogelijke onderwaardering van activa. Echter, om trends te kunnen bestuderen binnen één enkele onderneming, die een consistente waarderingpolitiek ten aanzien van activa voert, kan men indices omtrent kapitaalverhoudingen zeer goed gebruiken. Voorbeelden zijn:

- toegevoegde waarde/vaste activa;
- toegevoegde waarde/voorraden;
- toegevoegde waarde/debiteuren;
- toegevoegde waarde/lopende verplichtingen.

Tabel 2. Verhoudingen tussen toegevoegde waarde en arbeidsproductiviteit

	Guldens (x 1.000)					Verandering vanaf 1970 tot 1974
	1970	1971	1972	1973	1974	
Totale verkoop	18.560	20.330	21.930	22.860	25.410	+ 37%
Grondstoffen en verwerking	10.650	11.690	13.020	13.190	14.110	+ 33%
Toegevoegde waarde ...	7.910	8.640	8.910	9.670	11.300	+ 43%
T.W. als % van de verkoop	42½%	42½%	40½%	42½%	44½%	+ 5%
Aantal werknemers	188	196	195	191	200	+ 6½%
T.W. per werknemer in guldens	42,1	44,0	45,7	50,7	56,5	+ 34%
Totaal lonen/salarissen	4.130	4.580	5.200	5.870	6.930	+ 68%
	22,0	23,4	27,0	31,0	35,0	+ 58%
T.W. per gulden aan loon/salaris	1,92	1,89	1,72	1,65	1,63	- 15%
Loon/salaris als % van T.W.	52%	53%	58½%	60½%	61½%	+ 18%

De beperkingen van de toegevoegde waarde

Als maatstaf voor „output” bij het beoordelen van productiviteit, is de toegevoegde waarde waarschijnlijk de beste maatstaf die men kan hanteren. Toch heeft de toegevoegde waarde haar beperkingen en bezwaren, die men duidelijk voor ogen moet houden.

1. Invloed van prijsverhogingen

Prijsstijgingen verhogen het aandeel van de toegevoegde waarde in de verkoopprijs. Rendement van een nuttig gebruik van middelen wordt derhalve niet rechtstreeks gesignaleerd. Prijsstijgingen worden gewoonlijk in de vorm van verhogingen aangebracht, ze kunnen niet geleidelijk worden opgetrokken als tegenwicht voor kostenstijgingen of verandering in marktwaardering van het betreffende produkt. Als we derhalve menselijke arbeidskracht als het middel beschouwen om het nuttige gebruik van hulpbronnen te verbeteren en dus de mogelijkheid om meer toegevoegde waarde per tijdseenheid te creëren, groeit de toegevoegde waarde uit tot een veel heilzamere exponent van het totaal aan prestaties in de industrie. De prijs geeft slechts weer wat men bereid is te betalen voor een goed op een zeker tijdstip.

De toegevoegde waarde verschaft geen directe maatstaf voor de prestaties van werknemers. Met het toenemen van de kapitaalinvestering per werknemer, kan men steeds minder werkzaamheden uitdrukken in lichamelijke prestaties. Het belangrijkste worden dan de inkomsten, die de werknemer in staat is te verwezenlijken.

2. Hoeveel winst

Toegevoegde waarde is geen maatstaf voor de winst. Winst is het bedrag dat overblijft van de totale toegevoegde waarde na aftrek van alle kosten, die nodig waren om het bedrijf draaiende te houden. De winst staat derhalve in verband met de efficiency waarmee toegevoegde waarde wordt gecreëerd en daarom ook met de gebruikte arbeidskrachten, die immers een belangrijk deel van de toegevoegde waarde vormen. Met het creëren van de juiste toegevoegde waarde wordt de juiste winst gemaakt.

Arbeidstijdvermindering als instrument voor de werkloosheidsbestrijding

DRS. L. HOFFMAN

Dit artikel behandelt de vraag in hoeverre arbeidstijdvermindering een effectief instrument kan zijn bij de bestrijding van de werkloosheid. Daartoe wordt in de eerste plaats ingegaan op de diverse soorten van arbeidstijdvermindering. Vervolgens wordt met behulp van statistische gegevens nagegaan hoe gedurende de afgelopen jaren een vermindering van de arbeidstijd is gerealiseerd. Ten slotte wordt uiteengezet welke soorten van arbeidstijdvermindering een bijdrage kunnen leveren aan het oplossen van het werkloosheidsvraagstuk. Geconcludeerd wordt dat dit vraagstuk nauwelijks met een dergelijke vermindering kan worden opgelost. Alleen tijdelijke werktijdverkorting voor bedrijven die op korte termijn in moeilijkheden verkeren, draagt enigszins tot een oplossing bij.

1. Soorten van arbeidstijdvermindering*

De diverse soorten van arbeidstijdvermindering kunnen in twee groepen worden verdeeld: 1. de vrijwillige arbeidstijdvermindering en 2. de gedwongen arbeidstijdvermindering.

Vrijwillige arbeidstijdvermindering vond tot nu toe voornamelijk plaats om sociale redenen en was mogelijk door de economische groei. Tot voor enkele jaren werden voor de werknemers de z.g. vruchten van de economische groei verdeeld in een hoger besteedbaar inkomen, meer collectieve voorzieningen en arbeidstijdvermindering. Kortere werken kan worden gerealiseerd via een kortere werkweek, meer vakantiedagen en vervroegde pensionering voor de individuele werknemer en daarnaast voor de gehele bevolking via een verlenging van de leerplicht. Kortere werken was aldus een immaterieel stuk economische groei: in plaats van te kiezen voor meer consumptie werd voor meer vrije tijd gekozen. Beide keuzemogelijkheden leven steeds met elkaar op gespannen voet omdat, vanwege het feit dat een mensenleven eindig is en een dag slechts 24 uren telt, meer consumptie meestal meer vrije tijd vergt. Dit treedt vooral op indien de economische groei afzwakt.

Thans is de vrijwillige arbeidstijdvermindering als resultaat van de economische groei niet actueel. In 1975 daalde de nationale produktie zelfs met 2%, terwijl voor het huidige jaar een stijging van 2,25% wordt verwacht ¹⁾. Gezien onze particuliere en collectieve wensen is het laatste percentage veel te weinig; het kabinet-Den Uyl heeft zich daarom als doel 3,75% gesteld en heeft zijn gehele beleid daarop afgestemd. Indien we thans vrijwillige arbeidstijdvermindering toepassen, doen we dat om de lasten van de geringere economische groei, voor zover die tot uiting komen in werkloosheid, evenwichtig over de beroepsbevolking te spreiden.

3. Veranderende kosten

Toegevoegde waarde geeft niet altijd veranderende kosten weer. Kostenbesparingen, die parallel met prijsverlagingen — voortvloeiend uit produktiviteitsopvoeding — worden geëffectueerd, worden niet als zodanig herkend.

Het waarborgen van de baten volgens een programma, dat op de totale onderneming is gericht, is het onderwerp van het derde en laatste artikel, dat binnenkort zal verschijnen.

G. Hill

Een dergelijke politiek zou moeten inhouden dat de werkenden een deel van hun werktijd moeten afstaan aan de werklozen, terwijl het inkomen als gevolg daarvan enigszins zal dalen. Ik kom hierop in paragraaf 3 terug.

Onder gedwongen arbeidstijdvermindering versta ik niet dat de overheid de werknemers dwingt korter te gaan werken. Ze is meer een gevolg van een gebrek aan dwang door de overheid en treedt automatisch op bij een inzinking van de economie. Door zo'n inzinking verliezen velen hun baan; zij worden dus tot werklooszijn gedwongen. Deze dwang wordt opgelegd door het economisch systeem, dat zonder sociale beweging de zwakken in de maatschappij hun baan afneemt. Het economisch systeem doet dat omdat het bedrijfsleven en de overheid er gezamenlijk niet in slagen de nadelige gevolgen van een economische inzinking eerlijk over de bevolking te verdelen. Hier treedt iets soortgelijks op als bij inflatie, die door economen wel gedwongen besparing wordt genoemd. Indien de bevolking namelijk meer wil besteden dan er goederen worden geproduceerd, ontstaan er prijsstijgingen, waarvan de economisch zwakken het meest te lijden hebben. Het resultaat is dat — simpel gezegd — de bestedingen per definitie gelijk zijn aan de omvang van de produktie.

Gedwongen arbeidstijdvermindering openbaart zich niet alleen in een hoger werkloosheidspercentage. Er zijn ook veel verborgen werklozen; dit zijn werklozen die niet als zodanig staan geregistreerd en vaak moeilijk te registreren zijn. Waar bevinden deze werklozen zich? Er zijn zes mogelijkheden.

1. Het is een publiek geheim dat vele oudere werknemers voor wie geen emplooi bestaat krachtens de Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) en de Bijstandswet een uitkering ontvangen.

* Alle in dit artikel genoemde cijfers zijn — tenzij anders vermeld — gehaald en/of afgeleid uit: CBS, *Het jaar 1975 in cijfers*, *Statistisch Zakboek* (diverse jaren), *Sociale maandstatistiek* (diverse maanden); Ministerie van Sociale Zaken, *Maandverslag arbeidsmarkt* (diverse maanden); Gemeenschappelijke Medische Dienst, *Jaarverslag 1974*; Bureau voor de Statistiek der Europese Gemeenschappen, *Sociale statistiek; steekproefenquête naar de arbeidskrachten*, nr. 1, 1975. De auteur is veel dank verschuldigd aan Mej. J. Koenen voor haar hulp bij het schrijven van dit artikel.

1) OECD, *Economic survey*, over Nederland, Parijs, maart 1976.

2. Gehuwde werkende vrouwen en parttimers die werkloos zijn geworden, laten zich niet steeds als werklozen inschrijven.
3. Jongeren die kort geleden de school hebben verlaten en gehuwde vrouwen stellen vanwege de grote werkloosheid het zoeken naar een baan uit.
4. Een aantal werknemers dat in de Ziektewet loopt, zal nooit meer in het produktieproces worden opgenomen, maar wordt niet tot de werklozen gerekend.
5. Een aantal werknemers wordt niet ontslagen, hoewel het om efficiency-redenen wel zou moeten.
6. Bedrijven die tijdelijk in moeilijkheden verkeren, vragen vaak werktijdverkorting aan. De werknemers voor wie dit geldt, worden niet tot de werklozen gerekend.

Van deze zes mogelijkheden is alleen de zesde een van bovenaf gereuleerde en door iedereen gewenste vorm van vrijwillige arbeidstijdvermindering. Indien arbeidstijdvermindering wordt toegepast bij de bestrijding van de werkloosheid moeten echter ook de overige mogelijkheden in de beschouwing worden betrokken. Het is immers niet onmogelijk dat na invoering van arbeidstijdvermindering het geregistreerde werklozenaantal niet afneemt omdat de werknemers die bijv. om efficiency-redenen ontslagen hadden moeten worden een normale dagtaak krijgen of omdat meer gehuwde vrouwen zich op de arbeidsmarkt aandienen. Daarom zullen in de volgende paragraaf bij de tot nu toe bestaande praktijk van arbeidstijdvermindering alle genoemde mogelijkheden, zoveel als mogelijk is, worden geanalyseerd.

2. Arbeidstijdvermindering in het verleden

Door een gebrek aan bruikbare statistische gegevens is het moeilijk de diverse soorten van arbeidstijdvermindering kwantitatief te bepalen. De in dit artikel genoemde aantallen moeten daarom met het nodige voorbehoud worden gezien en geven soms niet meer aan dan een indicatie van wat zich feitelijk voordoet. Statistische problemen doen zich al direct voor bij de grootste vorm van arbeidstijdvermindering: de werkloosheid. Zoals uit de vorige paragraaf is gebleken, zijn er veel verborgen werklozen. Bovendien is het gebruikelijk voor de bepaling van de werkloosheid alle werklozen bij elkaar op te tellen, hoewel lang niet alle werklozen even lang werkloos zijn. Eind 1970 telde Nederland bijna 47.000 werklozen. Eind 1974 waren er ruim 154.000 werklozen; dus ruim driemaal zoveel als in 1970. Wordt echter rekening gehouden met de werkloosheidsduur, dan mag worden aangenomen dat in 1974 het werkloosheidscijfer bijna 4,5 maal zo groot is als in 1970 2). Eind 1975 bedroeg het werkloosheidsaantal ca. 211.000. In vijf jaar tijd is het aantal werklozen met 164.000 personen toegenomen: een gedwongen arbeidstijdvermindering die enkele jaren geleden niemand had verwacht.

Tot nu toe bestaan er twee vrijwillige soorten van arbeidstijdvermindering die direct met de arbeidsmarktpolitiek samenhangen: 1. korter werken gerealiseerd via een kortere werkweek, meer vakantie en vroegere pensionering en 2. werktijdverkorting in bedrijven die in moeilijkheden verkeren. Van 1970 t/m 1975 is het aantal gewerkte uren per week ca. 3 uur gedaald. Voor arbeiders in de industrie bedroeg het aantal gewerkte uren in 1970 en 1975 resp. 44,2 en 41,3. In de dienstensector ligt dit aantal ca. 2 uur lager. In de vorige paragraaf is er reeds op gewezen dat deze kortere werkweek het resultaat is van de economische groei die niet in centen, maar in vrije tijd werd uitgekeerd. Ze ging daarom gepaard met een stijging van de arbeidsproductiviteit, d.w.z. om een even grote produktie als voorheen te verkrijgen, zijn minder werknemers nodig. Werknemers die om deze reden korter werken, staan dan ook geen werk af aan anderen.

Dit laatste geldt eveneens voor tijdelijke werktijdverkorting. Toch bevordert zo'n werktijdverkorting het aantal arbeidsplaatsen. Bedrijven die tijdelijk in moeilijkheden

verkeren, kunnen hiervan gebruik maken zodat op lange termijn het aantal arbeidsplaatsen behouden blijft. Gedurende 1970 hebben gemiddeld per maand 1.264 personen om deze reden korter gewerkt. In 1974 was dit aantal gegroeid tot ca. 4.500 3).

Ook de verlenging van de leerplicht beïnvloedt de kwantitatieve situatie op de arbeidsmarkt, al wordt ze niet om die reden toegepast. In 1970 bedroeg de leerplichtige leeftijd 8 jaren. In 1974 en 1975 bedroeg ze resp. 9 jaren + 1 jaar 2 dagen per week + 1 jaar 1 dag per week, resp. 10 jaren + 1 jaar 2 dagen per week. Deze verlenging van de leerplichtige leeftijd betekent evenwel niet dat het aanbod van werknemers op de arbeidsmarkt wordt verminderd met het totaal aantal leerlingen op wie deze verlenging betrekking heeft; vele leerlingen hadden uit zich zelf reeds langer dan de leerplichtige leeftijd gestudeerd. Indien in 1974 nog een leerplichtige leeftijd van 8 jaren had gegolden, zou een deel van de jongeren in de leeftijd van 15, 16 en 17 jaar het arbeidsaanbod en dus de werkloosheid hebben vergroot. Gedurende 1974 bedroeg het aantal 15-, 16- en 17-jarigen ca. 700.000 personen. Bij een achtjarige leerplicht zouden er in 1974 op basis van de deelnemingspercentages aan het onderwijs in 1969 van dit aantal reeds ca. 450.000 personen dagonderwijs hebben genoten. Het verschil (240.000 personen) is dus door de verlenging van de leerplicht aan het onderwijs gebonden, hetzij volledig, hetzij gedeeltelijk. Globaal gezien, mag op grond hiervan worden geconcludeerd dat indien in 1974 nog een leerplicht van 8 jaren zou bestaan, het aantal werklozen in 1974 met een deel van dit verschil — ik schat 100.000 — groter zou zijn geweest. Vanwege substitutie tussen jongeren en ouderen op de arbeidsmarkt zijn die 100.000 extra werklozen niet allemaal jongeren. Het aantal jeugdwerklozen blijkt dan ook lager te liggen.

Er is nu aandacht besteed aan twee vormen van vrijwillige arbeidstijdvermindering. Vervolgens wordt ingegaan op de gedwongen arbeidstijdvermindering voor zover die tot uiting komt in de verborgen of niet geregistreerde werkloosheid.

In de eerste plaats moet dan worden gewezen op het aantal werknemers dat een uitkering krijgt krachtens de WAO, maar in feite tot de werklozen moet worden gerekend. In de jaren 1970 en 1974 waren er resp. 215.000 en 313.000 personen die een WAO-uitkering genoten. De stijging vond geleidelijk plaats. Omdat in 1970 de werkloosheid gering was, zal het oneigenlijk gebruik van de WAO toen eveneens gering zijn geweest. Om de omvang van het oneigenlijk gebruik in 1974 te bepalen, neem ik daarom het aantal WAO-uitkeringsgenieten per 100 WAO-verzekerden in 1970 als norm van eigenlijk gebruik. Dit percentage bedroeg in 1970 en 1974 resp. 6,7 en 9,4. Met behulp van het aantal verzekerden in 1974 (3.343.000) is nu te bepalen dat $(9,4 - 6,7)\% = 2,7\%$ van 3.343.000 = 90.261 personen op oneigenlijke gronden in dat jaar een WAO-uitkering genoten. We hebben nu een verborgen werkloosheid van ca. 90.000 personen achterhaald.

Indien oneigenlijk gebruik van de WAO plaatsvindt, kan hetzelfde worden gezegd van de Ziektewet. Eenzelfde berekening als bij de WAO kan echter niet voor de Ziektewet worden toegepast vanwege vele dubbeltellingen. In navolging van Heertje zeg ik daarom dat onder het totaal aantal personen dat in de Ziektewet loopt, er 10% verborgen werkloos is 4).

2) L. Hoffman, De werkloosheid wordt onderschat, *ESB*, 22 januari 1974, blz. 72-75.

3) In feite slaan deze aantallen niet op personen, maar op manjaren. Onder een manjaar wordt verstaan de arbeidstijd van één persoon, die gedurende een heel jaar werkt, d.w.z. gemiddeld 300 arbeidsdagen, ongeacht het aantal gewerkte uren. Omdat werktijdverkorting veelal korter dan een jaar zijn en omdat het aantal toegestane werktijdverkorting veel malen groter is dan het aantal vrijgekomen manjaren, zou in personen gemeten, de verborgen werkloosheid hoger kunnen zijn. Vooral als we ervan uitgaan dat het aantal personen waarvoor werktijdverkorting wordt aangevraagd werkloos zouden worden bij afwezigheid van dit instrument.

4) A. Heertje, Werkgelegenheidsbeleid: van Keynes naar Marx, *Beleid & Maatschappij*, oktober/november 1974, blz. 278-285.

De laatste groep van verborgen werklozen die met behulp van globaal rekenwerk te bepalen is, betreft de gehuwde vrouwen die na het verliezen van hun werkkring zich niet als werklozen laten registreren. In 1970 en 1974 bedroegen de deelnemingspercentages van de vrouwen in de beroepsbevolking resp. 16 en 15. Normaal gesproken had in 1974 een deelnemingspercentage van toch zeker 16 verwacht mogen worden. Dit wijst op een verborgen werkloosheid van ca. 68.000 vrouwen.

We kunnen nu bij benadering zeggen hoe groot de totale werkloosheid zou zijn indien de belangrijkste categorieën van gedwongen en vrijwillige arbeidstijdvermindering worden gekwantificeerd. Met nadruk dient herhaald te worden dat dit een globale benadering is. De berekeningen moesten veelal uit de losse hand op een aantal vrije avonden worden gemaakt. Vandaar dat ik mij niet heb gewaagd aan een schatting van alle categorieën van verborgen werkloosheid. De gevonden aantallen geven niettemin een indicatie voor het gebruiken van het instrument van arbeidstijdvermindering voor de werkloosheidsbestrijding. In tabel 1 zijn de uitkomsten van de berekeningen samengevat.

Tabel 1. Schatting van de totale werkloosheid in 1974

	Personen
Vrijwillige arbeidstijdvermindering	
1. Tijdelijke werktijdverkorting wegens verminderde bedrijvigheid	4.500
2. Verlenging leerplicht	100.000
Gedwongen arbeidstijdvermindering	
3. Aantal werklozen	154.000
4. Oneigenlijk gebruik van de WAO	90.000
5. Oneigenlijk gebruik van de Ziektewet	30.000
6. Vrouwen die zich niet als werklozen laten registreren	68.000
Totale werkloosheid	346.500

Het totale aantal werklozen bedroeg in 1974 dus 346.500 personen. Het is verleidelijk om ook een dergelijke schatting voor 1975 te maken. Het enige gegeven dat op het moment van schrijven van dit artikel echter gegeven was, is de geregistreerde werkloosheid: ca. 205.000 personen. Op grond van de gegevens in 1974 mag worden verondersteld dat het totale aantal werklozen ruim het dubbele bedraagt van het geregistreerde aantal werklozen en wel ca. 450.000 personen of ca. 8% van de totale beroepsbevolking; een percentage dat overeenkomt met dat in de Verenigde Staten.

3. Mogelijkheden van arbeidstijdvermindering

Uit de vorige paragraaf bleek dat een aantal personen, 2,5 maal zo groot als het aantal geregistreerde werklozen, aan het arbeidsproces is onttrokken en daarmee het aanbod van arbeid op de arbeidsmarkt beperkt. Dit geldt overigens niet voor alle categorieën van arbeidstijdvermindering in dezelfde mate. Het geldt voor 100% voor de tijdelijke werktijdverkorting en voor de verlenging van de leerplicht. Het geldt ook voor 100% van de oudere WAO'ers. Bij personen, vallende onder de andere categorieën, bestaat voortdurend de mogelijkheid dat zij zich weer op de arbeidsmarkt aandienen. Dat is voordelig indien er emplooi voor hen is en nadelig indien er geen emplooi is.

Voordat wordt aangegeven in hoeverre arbeidstijdvermindering een instrument kan zijn bij de bestrijding van de werkloosheid, moet worden gewezen op het karakter van de werkloosheid en op de eisen die aan arbeidstijdvermindering moeten worden gesteld.

Globaal gezien, kunnen we de werkloosheid in twee delen splitsen: 1. conjuncturele werkloosheid en 2. structurele werkloosheid. Beide delen moeten met verschillende soorten van maatregelen worden bestreden. Conjuncturele werkloosheid is het gevolg van een tijdelijke (conjuncturele) inzinking van de economie, d.w.z. op korte termijn neemt de vraag naar producten af met als gevolg dat er arbeidsplaatsen braak komen te liggen. Deze werkloosheid moet worden op-

gelost met vraagstimulerende maatregelen. De huidige werkloosheidsbestrijding vindt voornamelijk op deze wijze plaats en werkt effectief. Daarnaast vindt soms tijdelijke werktijdverkorting plaats.

De structurele werkloosheid is moeilijker te bestrijden. Ze is het gevolg van het voor goed verdwijnen van arbeidsplaatsen of van het niet ontstaan van arbeidsplaatsen. Oorzaken daarvan kunnen zijn: 1. te sterke stijging van de arbeidskosten (arbeidskosten stijgen meer dan de arbeidsproductiviteit); 2. de vraag naar diverse kwaliteiten van arbeid stemt niet overeen met het aanbod van de diverse kwaliteiten van arbeid in het gehele land of per regio; 3. tekort aan grondstoffen of een bewust gewilde geringe economische groei wegens bijv. milieuvuiling. Het spreekt m.i. vanzelf dat bestrijding van de structurele werkloosheid maatregelen vereist die direct het kwaad aanpakken. Dit artikel gaat niet over dit soort van maatregelen. Arbeidstijdvermindering bestrijdt niet de oorzaken van de werkloosheid, maar poogt slechts de pijn van die werkloosheid rechtvaardig over de gehele beroepsbevolking te spreiden. De roep om arbeidstijdvermindering is het gevolg van het niet beschikbaar zijn van de noodzakelijke structurele maatregelen en/of het niet wensen van die maatregelen. Een en ander zal uitvoerig behandeld moeten worden in de structuurnota, die nog steeds niet is verschenen.

Arbeidstijdvermindering verspreidt dus de pijn, maar is zoals vele medicijnen niet pijnloos of altijd even prettig. Deze arbeidstijdvermindering mag niet worden verward met de vermindering van de arbeidstijd gedurende de laatste tientallen jaren als gevolg van de economische groei. Die veroorzaakte geen pijn, maar streling. Als we nu de arbeidstijd verminderen, moet rekening worden gehouden met de huidige economische situatie. Die situatie wijst op een te geringe economische groei om alle particuliere en collectieve wensen te kunnen realiseren. Arbeidstijdvermindering mag daarom geen geld kosten. Kost ze wel geld, dan leidt ze tot hogere lasten voor het bedrijfsleven met als gevolg nog meer werklozen dan we al hebben. De veel gehoorde mening dat arbeidstijdverminderingen niet gepaard mogen gaan met vermindering van de inkomens is daarom onjuist. Ik ga er daarom van uit dat arbeidstijdvermindering, toegepast bij de werkloosheidsbestrijding, niet tot een verhoging van de nationale loonsom mag leiden. Verder ga ik ervan uit dat we nog niet aan de grenzen van de groei zijn en dat we dat ook niet willen, gezien de huidige strijd om de nationale middelen. Zouden we wel genoeg nemen met een maatschappij zonder economische groei, dan zou er nauwelijks meer een werkgelegenheidsprobleem bestaan omdat iedereen dan bereid is minder te werken tegen een lager inkomen.

Aan arbeidstijdvermindering ter bestrijding van de werkloosheid moeten nu twee voorwaarden worden gesteld.

1. Ze moet flexibel zijn, d.w.z. ze moet tijdelijk worden toegepast en gemakkelijk weer kunnen worden opgeheven. Hiervoor bestaan twee redenen. In de eerste plaats moeten er bij een nieuwe opleving in de economie voldoende arbeidskrachten aanwezig zijn. Zijn deze er niet, dan zullen we binnen enkele jaren te maken krijgen met een groot tekort aan arbeidskrachten. Dat tekort veroorzaakt kostenstijgingen, waardoor er spoedig daarna een nieuwe economische inzinking zal volgen. In de tweede plaats moeten we in de gaten houden dat in Nederland steeds minder mensen in het productieproces zijn ingeschakeld. Het aandeel van de beroepsbevolking (incl. werklozen) bedraagt ca. 36%. Op Italië na is dit het laagste cijfer in de gehele Europese Gemeenschap. Van de totale bevolking wordt dus 64% onderhouden door de overige 36% indien er geen werkloosheid zou bestaan. Het lijkt mij vrijwel onmogelijk dat dit deelnemingspercentage verlaagd wordt zonder nadelige economische consequenties.

2. Ze moet effectief zijn, d.w.z. arbeidstijdvermindering moet de werkloosheid eerlijk verdelen en geen ongewenste

verschuivingen veroorzaken in de diverse soorten van verborgen werkloosheid. De effectiviteit is veelal moeilijk na te gaan. Niet gewenste effecten zijn niet altijd te vermijden, zoals bijv. het nemen van een bijbaan. Toch is wel aan te geven welke maatregelen het meest effectief zullen zijn.

Vervolgens zullen we de mogelijkheden van de diverse soorten van arbeidstijdvermindering aangeven.

a. Verkorting van de werkweek

Oppervlakkig gezien, zouden we de werkweek zo kunnen verkorten dat alle werklozen aan het werk kunnen worden gezet. We zouden de werktijd dan slechts met 4 à 5% behoeven te verminderen. Een dergelijk korte arbeidstijdvermindering is echter niet effectief aangezien ze meestal gepaard zal gaan met een stijging van de arbeidsproductiviteit. Dit treedt vooral op in bedrijven met verborgen werkloosheid. D.w.z. in bedrijven waar werknemers in dienst zijn die om efficiency-redenen ontslagen zouden moeten worden. Dit geldt in iets mindere mate indien de arbeidstijdvermindering wordt gerealiseerd via meer vakantie. Verkorting van de werkweek is eveneens niet flexibel. Het zal vrijwel onmogelijk zijn om bij krapte op de arbeidsmarkt de werkweek weer te verlengen tot het oude peil.

Er zijn tot nu toe weinig econometrische onderzoeken gedaan naar arbeidstijdvermindering. De thans besproken variant komt echter globaal ter sprake in het preadvies van Drs. H. den Hartog, Prof. Dr. Th. C. M. van de Klundert en Drs. H. S. Tjan voor de jaarvergadering van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde op 13 december 1975 5). In deze analyse leidt een betere verdeling van de arbeidsplaatsen door verkorting van de arbeidstijd gedurende vijf jaar tot 127.000 nieuwe arbeidsplaatsen. Dat lijkt een mooi resultaat. We moeten echter bedenken dat deze creatie van arbeidsplaatsen een gevolg is van het feit dat de lonen in eerste instantie relatief dalen, zodat de bedrijven met geringere arbeidskosten te maken krijgen. Hierdoor wordt de economie zodanig gestimuleerd dat er na drie jaar een tekort aan arbeidskrachten optreedt. Deze analyse, die overigens ook van toepassing is op de andere vormen van arbeidstijdvermindering, was te globaal om er een effectief instrumentarium uit af te leiden.

b. Vervroegde pensionering

Wordt in feite nu reeds toegepast door oudere werklozen onder de WAO te laten vallen. We hebben in de vorige paragraaf gezien dat veel verborgen werklozen een uitkering krijgen krachtens de WAO en de Ziektewet (ca. 120.000 personen). Bij vervroegde pensionering wordt een deel van deze verborgen werkloosheid weggewerkt. Ca. 25% van de WAO-trekkers of ca. 74.000 personen is ouder dan 60 jaar. Een verlaging van de pensioengerechtigde leeftijd tot 60 jaar betekent dat een stuk oneigenlijk gebruik van de WAO en Ziektewet met naar schatting 30.000 personen vermindert. Tevens zullen dan ca. 100.000 personen met vervroegd pensioen gaan.

Deze maatregel is niet flexibel omdat de pensioengerechtigde leeftijd moeilijk te verlengen is. Over de effectiviteit bestaat grote onzekerheid. Het is namelijk zeer de vraag of de 100.000 open te vallen arbeidsplaatsen weer zullen worden ingenomen: a. omdat onbekend is of er jongere werknemers beschikbaar zijn die de juiste scholing en/of bekwaamheid hebben als de oudere werknemers en b. omdat een deel van die arbeidsplaatsen zal verdwijnen vanwege de verborgen werkloosheid onder de oudere werknemers 6). Niettemin vindt deze vorm van arbeidstijdvermindering reeds plaats door een omvangrijk oneigenlijk gebruik van de WAO en de Ziektewet. Dit oneigenlijk gebruik verlaagt de geregistreerde werkloosheid met zeker 30.000 personen. De vraag of de vrijgekomen arbeidsplaatsen worden inge-

nomen door jongeren is moeilijk te beantwoorden. Oneigenlijk gebruik van de WAO is wél flexibel; naarmate de economie aantrekt kan het namelijk afnemen, al zullen uiteraard oudere werknemers die eenmaal onder de WAO vallen moeilijk weer aan het werk gaan. De WAO kan dus een geschikt instrument zijn voor arbeidstijdvermindering. We moeten daarom niet te hard van leer trekken tegen het oneigenlijk gebruik van sociale voorzieningen, al moeten we het ook niet stimuleren, vanwege de hoge kosten.

c. Verlenging van de leerplicht

We zagen dat de verlenging van de leerplicht de afgelopen jaren 100.000 arbeidsplaatsen heeft vrijgemaakt. Ze is dus zeer effectief. Van de op handen zijnde leerplichtverlenging mag worden verwacht dat er toch zeker enkele tienduizenden personen aan de arbeidsmarkt worden onttrokken. Ze is echter niet flexibel omdat verkorting van de leerplicht vrijwel uitgesloten is. Dit betekent dat indien de economie weer aantrekt het deelnemingspercentage van de beroepsbevolking gering blijft doordat jonge mensen, waarvan verwacht mag worden dat ze productief werk kunnen verrichten, niet bij het arbeidsproces worden betrokken. Reden te meer om zeer voorzichtig te zijn met verlenging van de leerplicht. Uiteraard wordt hier geabstraheerd van onderwijskundige aspecten.

d. Tijdelijke werktijdverkorting

Kan zeer effectief zijn, zowel voor de conjuncturele als voor de structurele werkloosheid. We hebben gezien dat deze arbeidstijdvermindering zeer voorzichtig geschat nog geen groot effect heeft (ca. 4.500 personen in 1974). Een voordeel van deze maatregel is dat de oplossing van het werkloosheidsvraagstuk in eerste instantie binnen de bedrijven wordt gezocht, terwijl de financiering ervan voor een deel via de sociale voorzieningen kan lopen (de werkgever moet 25% van de loonkosten betalen). De praktijk wijst uit dat ze flexibel is. Mijns inziens is dit de beste vorm van arbeidstijdvermindering. De overheid zou haar moeten stimuleren a. door in principe te verbieden dat bedrijven, die levensvatbaar zijn, tijdelijk overtollige werknemers ontslaan en b. door het geven van loonsubsidies. Zo'n verbod op ontslag vereist een goed inzicht van de overheid in de gang van zaken in de bedrijven. Het is te hopen dat de structuurnota dat probleem helpt oplossen. Een loonsubsidie kan de werknemers in de bedrijven houden waar ze werkzaam zijn en waar ze misschien willen blijven, terwijl ze het gebruik van kostbare sociale voorzieningen beperkt 7). Deze maatregel komt in feite op hetzelfde neer als het aanhouden van werknemers die om efficiency-redenen (op korte termijn) ontslagen zouden moeten worden. Het spreekt vanzelf dat tijdelijke werktijdverkorting effectiever is naarmate de werknemers meer verantwoordelijkheid en dus meer zeggenschap krijgen in het bedrijfsgebeuren. Dat deze maatregel flexibel is, blijkt reeds uit zijn naam.

e. Andere vrijwillige uitstotingen uit het arbeidsproces

Het is gemakkelijk allerlei mogelijke vormen van arbeidstijdvermindering te bedenken. Iedere werknemer die in

5) H. den Hartog, Th. C. M. van de Klundert en H. S. Tjan, De structurele ontwikkeling van de werkgelegenheid in macro-economisch perspectief, in *Werkloosheid*, Den Haag, 1975, blz. 49-110, i.h.b. blz. 90-95.

6) Zie ook L. Hoffman, Korter werken, *ESB*, 26 februari 1975, blz. 189, n.a.v. de in de Tweede Kamer aangenomen motie-Van Gorkum om oudere werknemers vrijwillig hun arbeidsplaats ter beschikking te laten stellen t.b.v. jongere werknemers. De motie werd heftig door de regering bestreden en kan nog steeds niet worden uitgevoerd.

7) Zie Gösta Rehn, *The fight against stagflation*, Stockholm, 1975, en *Some thoughts on employment policy in the OECD during 1975 and later years*, Stockholm, 1975.

tijden van werkloosheid zijn arbeidsplaats ter beschikking stelt, maakt in principe plaats voor een ander. Op één mogelijkheid moet nog worden gewezen: de verminderde bedrijvigheid van gehuwde vrouwen. We hebben gezien dat er in 1974 ca. 68.000 verborgen werklozen bestonden doordat werkloos geworden vrouwen zich niet als werkloze lieten registreren. De meeste van deze vrouwen waren gehuwd en geen kostwinner. De deelname van de vrouwen in Nederland aan het arbeidsproces is in vergelijking met andere landen gering en het is dan ook zeer wel mogelijk dat door institutionele omstandigheden het arbeidsaanbod van gehuwde vrouwen toeneemt 8). Ik wijs er, naar te hopen is, ten overvloede op dat zo'n toename in tijden van werkloosheid catastrofale gevolgen kan hebben voor de als kostwinner werkende mannen en vrouwen. Het stimuleren van meer niet-kostwinnende vrouwenarbeid moet daarom thans achterwege blijven. Bovendien zou het aanbeveling kunnen verdienen dat niet-kostwinnende vrouwen hun arbeidsplaats ter beschikking stellen aan kostwinnende vrouwen (evt. mannen). Alleen dan is deze maatregel effectief. Ik besef dat deze maatregel niet past in het emancipatiestreven. Dit artikel gaat echter over arbeidstijdvermindering, waarvoor alle mogelijkheden moeten worden bestudeerd.

f. Ploegenarbeid

Ten slotte wil ik nog op één arbeidstijdverminderende maatregel wijzen: de ploegenarbeid. Ploegenarbeid komt erop neer dat het machinepark effectiever wordt benut. D.w.z. machines die een gedeelte van de dag onbenut staan, zouden gebruikt kunnen worden door er gedurende dat gedeelte werklozen aan te laten werken. Dit is slechts effectief en voordelig indien de technische levensduur van een machine langer is dan de economische levensduur 9). In dat geval wordt de machine buiten gebruik gesteld indien zij nog niet versleten is. Ploegenarbeid kan de discrepantie tussen technische en economische levensduur verminderen doordat de economische levensduur bepaald wordt door de tijd (dagen, maanden en jaren), terwijl de technische levensduur bepaald wordt door de gebruiksduur (het aantal uren dat een machine draait). Het volgende fictieve voorbeeld kan dit verduidelijken.

Stel dat een machine in staat is gedurende 19.200 uren prestaties te leveren: de technische levensduur is dus 19.200 uren. Bij een achturige werkdag zonder ploegendienst is deze machine na $19.200 : 8 = 2.400$ dagen versleten. Indien de economische levensduur 800 dagen is, treedt bij een achturige werkdag een verspilling op van $19.200 - 800 \times 8 = 12.800$ gebruiksuren. Zou er echter een drieploegendienst bestaan, waarbij achter elkaar drie ploegen 8 uur in dienst zijn, dan levert de machine na $19.200 : 3 \times 8 = 800$ werkdagen (we zien af van weekeinden) geen prestaties meer. De technische levensduur is — in werkdagen gemeten — dan even lang als de economische levensduur; de technische verspilling is nihil.

Afgezien van het feit dat door ploegenarbeid in principe structureel werklozen aan het werk kunnen worden gezet, is ze ook voordelig omdat ze de rentabiliteit van de ondernemingen bevordert. Uit onderzoek is gebleken dat opvoering van de ploegenarbeid tot een forse verhoging van de rentabiliteit leidt, terwijl verdubbeling van de huidige mate van ploegenarbeid tot ca. 40% van de beroepsbevolking tot een extra groei van het reële bruto-nationale produkt met ca. 25% zou kunnen leiden 10).

Deze effectiviteit van de ploegenarbeid is uiteraard theorie. Terecht bestaan er veel sociale weerstanden tegen ploegenarbeid. Niettemin moet op deze mogelijkheid worden gewezen. Over de flexibiliteit is moeilijk iets met zekerheid te zeggen. De huidige ploegenarbeid kan om technische redenen vaak moeilijk worden teruggedraaid. Verwacht mag echter worden dat ploegenarbeid ter bestrijding van structurele werkloosheid flexibel zal zijn. Gebrek aan flexibiliteit heeft overigens niet zoals bij andere vormen van arbeidstijdvermin-

Table 2. Mogelijkheden van arbeidstijdvermindering bij de werkloosheidsbestrijding

Maatregelen die de arbeidstijd verminderen	Effectiviteit a)	Flexibiliteit a)
a. Verkorting van de werkweek	—	—
b. Vervroegde pensionering		
— officieel	+/-	—
— via oneigenlijk gebruik WAO	+/-	+
c. Verlenging van de leerplicht	+	—
d. Tijdelijke werktijdverkorting	+	+
e. Vermindering van het aantal werkende gehuwde vrouwen	+/-	+
f. Ploegenarbeid		
— betere benutting machines	+ b)	+ b)
— opvoering aantal ploegen	+	—

a) + positief resultaat; — negatief resultaat.

b) Indien de technische levensduur van een machine langer is dan de economische levensduur van die machine; alleen ter bestrijding van structurele werkloosheid.

dering nadelige economische consequenties.

Opgemerkt moet worden dat deze ploegenarbeid eigenlijk geen vorm van arbeidstijdvermindering is, maar een verlenging van de benuttingstijd van het machinepark, hoewel de werktijden van de ploegenwerker korter zijn dan die van de dagwerker.

Tot slot moet nog worden gewezen op het vergroten van het aantal ploegen (bijv. van vier tot vijf) zonder dat dit gepaard gaat met een betere benutting van machines. We moeten een dergelijke maatregel louter zien als een verkorting van de werkweek waarbij echter van te voren vaststaat dat de beschikbaar komende arbeidsplaatsen niet worden ingenomen door werknemers die reeds in het betreffende bedrijf werkzaam zijn. Vergroting van het aantal ploegen draagt dus bij tot een rechtvaardige verdeling van het aantal beschikbare arbeidsplaatsen en is dus effectief. Ze is echter niet flexibel omdat een dergelijke maatregel moeilijk kan worden teruggedraaid. Wat dat betreft, geldt hetzelfde als bij een normale verkorting van de werkweek.

5. Samenvatting en conclusies

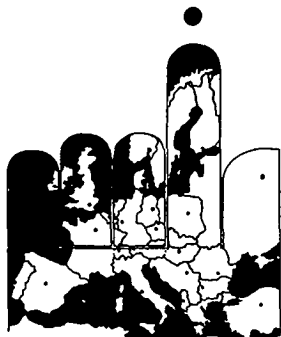
We hebben gezien dat er reeds in de praktijk door de slechte economische situatie een arbeidstijdvermindering is opgetreden. In de eerste plaats doordat personen werkloos worden en daardoor hun arbeidstijd tot nul zien dalen en in de tweede plaats doordat de maatschappij veel verborgen werklozen accepteert door een aantal personen niet aan het arbeidsproces te laten deelnemen of uit het arbeidsproces te halen, o.a. via oneigenlijk gebruik van de sociale voorzieningen. In 1974 was de verborgen werkloosheid hoger dan de open geregistreerde werkloosheid. Totaal waren er bijna 350.000 werklozen waarvan er slechts 154.000 waren geregistreerd.

Arbeidstijdvermindering schept normaal gesproken geen werkgelegenheid. Ze kan er hoogstens voor zorgen dat het aantal beschikbare arbeidsplaatsen rechtvaardig over de beroepsbevolking wordt verdeeld. Daarom moet bij de bestrijding van de werkloosheid niet in de eerste plaats tot arbeidstijdvermindering worden overgegaan, maar moet een arbeidsmarktbeleid, passend in een effectieve industriepolitiek, worden gevoerd die de oorzaken van de werkloosheid bestrijdt en het aantal arbeidsplaatsen doet toenemen. Wordt wel tot arbeidstijdvermindering overgegaan dan moeten we ervoor zorgen dat ze:

8) A. M. Tabak, Vrouw en beroepsarbeid, *ESB*, 10 december 1975, blz. 1208-1210.

9) Onder technische levensduur van een machine wordt verstaan de periode waarin die machine technische prestaties kan leveren. Onder economische levensduur van een machine wordt verstaan de periode waarin die machine rendabele prestaties kan leveren.

10) R. Iwema, en L. Hoffman, *Macro-economische consequenties van ploegenarbeid*, Leiden/Rotterdam, 1973.

Literatuurkroniek

EUROPA INSTITUUT LEIDEN

C. W. M. den Boer: Het algemene preferentiestelsel van de EEG: een evaluatie van de betekenis zowel in het algemeen als ten aanzien van Latijns-Amerika. CEDLA Incidentele Publicaties, nr. 5, Amsterdam, 1975, 176 blz., f. 10.

In dit proefschrift wordt de belangrijkheid van het Algemeen Preferentiestelsel (APS) voor ontwikkelingslanden onderzocht, met name als exportstimulus. Vooreerst wordt de totstandkoming van het APS in het kader van UNCTAD geschetst. De tegenstelling tussen de industriële landen die het APS als een belangrijke economische toegeving beschouwen, en de ontwikkelingslanden die het eerder als een principiële concessie met geringe economische betekenis zien, vormt het wezenlijke uitgangspunt. Vervolgens worden de algemene karakteristieken van het „closed-ended“-stelsel van de EG weergegeven. Bij de kritische behandeling van de evaluatiemethoden beperkt de auteur zich tot Murray, UNCTAD en de US-Tariff Commission; die van onder meer Cooper en Kzcinin komen niet aan bod.

In hoofdstuk 4 wordt de invloed van de EG-preferenties op de reële handelscijfers van 1972 berekend volgens de UNCTAD-methode. Tevens wordt na-

gegaan welke beperkingen veroorzaakt worden door de drie soorten restricties (tariefcontingenten, maximum bedrag en quota) afzonderlijk en vervolgens hun gezamenlijke werking. Hierbij stoot de auteur op een fout in de UNCTAD-methode en stelt daarom een „aangepaste“ methode voor. Op grond hiervan komt hij tot de conclusie dat in 1972 slechts een 4% van de import uit preferentiegerechtigde ontwikkelingslanden preferenties ontvangt, hetgeen een exportstimulus van 0,17% jaarlijks zou betekenen! Wel meent hij dat een herverdelingseffect is uitgegaan van het APS, maar ook dat er geen evenredige verdeling tussen de ontwikkelingslanden is: veelal krijgen meer geïndustrialiseerde ontwikkelingslanden meer preferenties dan overwegend grondstoffen-exporterende landen, al is een correctiemechanisme in het systeem ingebouwd.

Uit de analyse van het belang voor Latijns-Amerika komt een duidelijke regionale achterstelling tot uiting: export van deze regio ontvangen 1,5% tot 1,9% preferenties, zodat de exportstimulus slechts 0,07% per jaar bedraagt. Ten slotte, het onderzoek van vier Latijnsamerikaanse landen (Argentinië, Dominikaanse Republiek, Colombia en Chili) — met een verfijnde

methode — leidt tot de conclusie dat onderling grote verschillen bestaan naarmate de industrialisatie in deze landen gevorderd is.

Deze interessante studie — spijtig ontwaard door talrijke typfouten — werpt een schril licht op de „waarde“ van het APS voor de ontwikkelingslanden en indirect op het ontwikkelingsbeleid van de EG.

A. Schoemaker et al., Fiscale harmonisatie in de Europese Gemeenschappen, Stand van zaken en vooruitzichten. *Europese Monografieën*, nr. 21, Kluwer, Deventer, 1975.

Deze *Monografie* bundelt de voordrachten van een postdoctorale leergang over dit onderwerp, gehouden te Leiden in het voorjaar van 1975. Vooreerst maakt A. Schoemaker de balans op van de fiscale harmonisatie in de EG. Hij besluit dat de uitvoering van het fiscale programma van de Resolutie van 22 maart 1971 (betreffende de realisatie in etappes van de EMU) zowel ver achter is op het tijdschema als niet te verwezenlijken is zolang geen voortgang wordt geboekt op andere gebieden van het gemeenschapsbeleid. Toch meent hij bij de lidstaten een bereidheid te consta-

- geen geld kost, anders veroorzaakt ze meer in plaats van minder werkloosheid;
- flexibel is, d.w.z. ze moet gemakkelijk kunnen worden opheven;
- effectief is, d.w.z. ze moet geen verschuivingen binnen de verborgen werkloosheid veroorzaken, anders treedt er weinig verandering in de totale werkloosheid op.

Niet alle soorten van arbeidstijdvermindering voldoen aan de eisen van flexibiliteit en effectiviteit. De resultaten van dit artikel zijn samengevat in tabel 2. De maatregelen die een —teken hebben, vallen af. Mogelijke maatregelen zijn: 1. vervroegde pensionering via de WAO; 2. tijdelijke werktijdverkorting; 3. vermindering van het aantal werkende gehuwde vrouwen; 4. ploegenarbeid via een betere benutting van machines.

De meest aantrekkelijke maatregel is tijdelijke werktijdverkorting. Ze is gemakkelijk te realiseren en te stimuleren door de overheid via bijv. loonsubsidie. De overheid propageert deze maatregel dan ook thans reeds. Vervroegde pensionering via de WAO duidt op een oneigenlijk gebruik van

de WAO en is daarom af te raden. Bovendien is het onzeker of ze arbeidsplaatsen vrijmaakt voor anderen. Vermindering van het aantal gehuwde vrouwen — voor zover de daardoor beschikbaar komende arbeidsplaatsen bezet worden door kostwinnende mannen of vrouwen — stuit op feministische bezwaren. Ploegenarbeid via een betere benutting van machines is de enige genoemde maatregel waarvan zeker is dat ze arbeidsplaatsen schept, maar schept bovendien sociale problemen. De genoemde maatregelen met een —teken zijn niet effectief of leiden vanwege hun gebrek aan flexibiliteit ertoe dat de beroepsbevolking als percentage van de totale bevolking te sterk afneemt.

Het was voor mij onmogelijk alle economische aspecten van arbeidstijdvermindering te bespreken. Een dergelijke behandeling vereist een uitgebreide kwantitatieve analyse. Ik hoop niettemin te hebben aangetoond dat arbeidstijdvermindering weinig mogelijkheden biedt, het huidige werkloosheidsvraagstuk op te lossen, tenzij de gehele Nederlandse bevolking genoeg neemt met minder economische groei.

L.H.

teren om tot belastingharmonisatie te komen. In zijn bijdrage over vennootschapsbelasting steekt J. Verburg een waarschuwend vinger op om de nationale fiscale soevereiniteit niet te vlug op te geven voor een onvoldoende grondveste fiscale harmonisatie. M.V.M. van Leeuwe schetst, vanuit Nederlandse optiek, de fiscale belemmeringen bij grensoverschrijdende fusies, terwijl J. S. Buiting ingaat op douanerechten en heffingen van gelijke werking. Een BTW-onderwerp kon uiteraard niet ontbreken: J. Reugebrink geeft van de harmonisatie op dit gebied een duidelijk en origineel overzicht. Ten slotte behandelt B. M. Veenhof de — povere — resultaten op het gebied van samenwerking tussen belastingadministraties ter bestrijding van belastingfraude en -vlucht.

V. Korah: Competition law of Britain and the Common Market. Paul Elek, Londen, 1975, 311 blz., £ 8.

J. P. Cunningham: The Fair Trading Act 1973. Sweet and Maxwell, Londen, 1974.

In 1973 heeft het Engelse mededingingsrecht een belangrijke wijziging ondergaan ten gevolge van de Fair Trading Act: de wetgeving inzake restrictive trade practices werd aangevuld, die inzake machtsposities en fusie verscherpt en de organisatie van het controle-apparaat verbeterd. Daarnaast werden in deze wet bepalingen betreffende consumentenbescherming opgenomen (vgl. de overzichtsartikelen van Mr. T. P. J. N. van Rijn in *SEW*, 1974, blz. 772-789 en in *Intermediar*, 1976, nr. 6). De beide bovengenoemde boeken zijn een gevolg van deze wetgevende ontwikkeling.

Mrs. Korah heeft zich door de jongste gebeurtenissen op mededingingsrechtelijk gebied genoodzaakt gezien haar in 1968 verschenen boek *Monopolies and restrictive practices* bij- en om te werken. Daar is wederom een helder geschreven en prettig leesbaar boek uit geresulteerd. Het boek van Mrs. Korah geeft een goede inleiding op het van kracht zijnde Engelse mededingingsrecht. Er is niet naar volledigheid gestreefd, maar wel naar begrijpelijkheid. Dit doel is in ruime mate bereikt, mede ten gevolge van het weglaten van voetnoten. (Er wordt verwezen naar een uitgebreide bibliografie achter in het boek).

Mrs. Korah beperkt zich tot het mededingingsrecht in enge zin. De bepalingen over consumentenbescherming in de Fair Trading Act worden niet besproken. Wel is er aan het deel over het Engelse mededingingsrecht een uitvoerig overzicht van het mededingingsrecht van de EG toegevoegd. Het naast elkaar plaatsen van twee rechtsstelsels kan aanleiding geven tot vergelijkingen. Aan het eind van het boek wordt daartoe een schuchtere poging ondernomen.

Gezien de beperkte opzet was een uitvoeriger vergelijking waarschijnlijk niet mogelijk.

Behalve de traditionele registers waaruit blijkt dat de ontwikkelingen tot eind 1974 zijn verwerkt, bevat het boek een aantal uittreksels uit de belangrijkste wetgevende teksten inzake het Engelse en Europese mededingingsrecht.

Een ieder die snel een goed overzicht wil krijgen van het Engelse mededingingsrecht, kunnen wij het boek van Mrs. Korah van harte aanbevelen.

Het door Cunningham geschreven boek is veeleer bestemd voor degenen die precies willen weten, hoe het Engelse mededingingsrecht tot in details is geregeld en wordt geïnterpreteerd. Het voorwoord van Lord Diplock is in feite het enige dat de beide boeken gemeen hebben.

Cunningham volgt de Fair Trading Act op de voet. Bij de bespreking van de „restrictive trade practices” maakt hij echter een noodzakelijk uitstapje naar vroegere ontwikkelingen op dit gebied. Dit maakt het werk tot een handboek voor het gehele Engelse mededingingsrecht in ruime zin. Door de overzichtelijke indeling en goede registers zal ook dit boek in de praktijk uitstekende diensten kunnen bewijzen.

Een belangrijk deel van het boek wordt gevormd door een weergave van alle belangrijke teksten op het gebied van het Engelse mededingingsrecht. Voor zover wij weten is dit de eerste keer dat deze teksten in één band zijn gebundeld.

Dit voortreffelijke, voor de praktijk uitermate nuttige boek is bijgewerkt tot 1 juni 1974.

H. A. H. Audretsch: Communautaire controle. Europese Monografieën, nr. 20, Kluwer, Deventer, 1975.

Dit proefschrift bespreekt het toezicht van de Europese Gemeenschappen op de naleving van de verdragsverplichtingen door de lidstaten. De nadruk valt daarbij op de algemene controleprocedure (art. 169-170 EEG, 88-89 EGKS, 141-142 EGA). Specifieke procedures, zoals inzake steunmaatregelen, worden, jammer genoeg, slechts globaal behandeld.

Na een algemene inleiding, vervat in het eerste hoofdstuk, wordt in het tweede hoofdstuk het verloop van de controleprocedure geschetst. Vervolgens wordt aandacht geschonken aan de praktische inrichting en werking van de communautaire controle. Het slot-hoofdstuk bevat een kritische beschouwing over de zin van de communautaire controle in zijn huidige vorm.

Vooraf het tweede hoofdstuk inzake de procedure heeft een sprokkelig karakter. De uitgebreide rechtspraak van het Hof van Justitie en de vele me-

ningen uit de rechtsleer worden onvoldoende tot een duidelijk geheel verwerkt. Het nogal vreemde verwijz- en samenvattingssysteem kan deze lacune onvoldoende opvullen. De lezer wordt dikwijls doorverwezen (zie bijv. bij noot 273 blz. 64) en moet een bepaald probleem zelf als puzzel in elkaar passen.

Dit verwijt kleeft niet aan het hoofdstuk over de inrichting en werking van de communautaire controle. Het materiaal van dit hoofdstuk werd niet gedistilleerd uit overvloedige rechtspraak en rechtsleer, maar werd vooral in Brussel spaarzaam vergaard uit inlichtingen en indrukken opgedaan door de auteur zelf (vgl. blz. 109). Deze eigen nieuwsgaring werd tot een interessant en constructief exposé verwerkt.

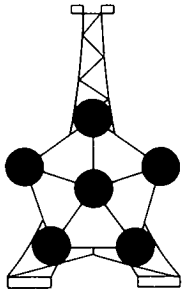
De conclusie bevat enkele goede opmerkingen over de zin van de communautaire controle. De zinnige suggesties worden evenwel onvoldoende uitgewerkt en steunen te weinig op de andere hoofdstukken van het boek. Dit komt misschien wel door de vreemde opzet en uitwerking van dit proefschrift. Te pas, maar dikwijls te onpas, worden cursief gedrukte samenvattingen gegeven. Daar waar de samenvatting evenwel zeer nuttig was geweest en als uitgangspunt moest dienen voor de conclusies, blijft ze grotendeels achterwege (vgl. blz. 155).

Geresumeerd een nuttig werk dat evenwel door zijn te grote drang naar systematiek aan waarde inboet. In zijn inleiding zegt de auteur dat de machine-rie van de communautaire controle soms met horten en stoten loopt, maar ze loopt (blz. 5). Mutatis mutandis geldt dit ook voor dit boek.

F. R. Willis (ed.): European integration. New Viewpoints, New York, 1975.

De historicus Willis heeft een aantal economische, historische en polemologische artikelen verzameld met betrekking tot het Europese integratieproces rond het thema: „European integration had advanced to the point when its achievements are irreversible, or at least reversible only at prohibitive cost?” (blz. XVII). Naast bijdragen van W. Lippens (over de Europese gedachte in de verzetsbewegingen tijdens de jongste wereldoorlog), F. K. Willis (over de rol van de EGKS als voorloper van de EEG), H. Brugmans (over de Europese Defensiegemeenschap), F. de la Serre (over de crisis van 1965) en W. Feld (over de betekenis van de EEG voor Oost-Europa), bevat deze bundel ook het klassieke artikel van J. Pinder over positieve en negatieve integratie. M. E. de Bussy, H. Delorme en F. de la Serre behandelen in een kritische survey de politico-theoretische benaderingen van het Europese integratieproces van respectievelijk Deutsch, Haas, Puchala en Easton.

Europa Instituut Leiden

De keuze van vestigingsplaatsen van kerncentrales

S. H. ELLENS

De Energiekroniek van 3 maart jl. was in hoofdzaak gewijd aan de opvattingen over de vergunningsprocedures waaraan in Europa bouwers en bedrivers van kerncentrales zijn onderworpen. In dergelijke procedures zijn diverse uitgangspunten gecombineerd, met als grootste gemene deler dat deze steeds in directe of indirecte zin met de mens en zijn milieu te maken hebben. (Dat overigens niet alleen de kernenergie met vergunningsprocedures te maken heeft, blijkt uit de ca. een half jaar geleden in West-Duitsland in werking getreden Technische Anleitung Luft. Dit is een soort algemene maatregel van bestuur die de lozing van stoffen in de atmosfeer zodanig aan banden legt dat het vrijwel onmogelijk lijkt dat zelfs de modernste kolengestookte centrale daaraan ooit zal kunnen voldoen).

Hieronder beperken wij ons tot het programma op het gebied van de kernenergie in de EG-landen, met nadruk op aspecten van vestigingsplaatsen. Toen deze landen hun programma's gingen uitbreiden, werd namelijk ook de keuze van de vestigingsplaatsen steeds urgenter. In het begin — zo'n tien à twintig jaar geleden — waren deze in Europa nog betrekkelijk gemakkelijk te vinden: er was enerzijds nog weinig belangstelling voor milieuvraagstukken, anderzijds was er veel vraag naar energie en elektriciteit. Aldus konden de zestig kerncentrales die thans in bedrijf zijn letterlijk en figuurlijk eenvoudig van de grond komen. Thans echter neemt het vraagstuk een geheel andere dimensie aan, nu het gaat om de verwerkelijking van de kernenergieprogramma's op lange en middellange termijn, in de vorm waarin zij thans bestaan. Het beleid ten aanzien van de vestigingsplaatsen voor kernenergiecentrales verkeert op communautair niveau nog maar in een eerste stadium van ontwikkeling.

Criteria

Afgezien van overwegingen als de mogelijkheid tot aansluiting op het elektriciteitsnet en de onmiddellijke

nabijheid van centra met een groot verbruik van elektriciteit, dienen de overheden die de vergunning ten aanzien van de vestigingsplaats afgeven, rekening te houden met twee technische voorwaarden, namelijk:

- kernenergie impliceert een potentieel gevaar in verband met de aanwezigheid van belangrijke hoeveelheden splijtstoffen die, al naar gelang hun aard en fysisch-chemische eigenschappen, verschillende spreidingsmogelijkheden bezitten;
- de noodzaak om te beschikken over voldoende mogelijkheden voor koeling, waardoor de centrales tot op heden langs rivieren of aan zee moeten worden gevestigd.

Uitgaande van deze eisen heeft het merendeel van de lidstaten een serie criteria opgesteld die bijna overal dezelfde zijn; aan de hand daarvan worden de verschillende in aanmerking komende plaatsen van vestiging beoordeeld. De belangrijkste criteria met het oog op de bescherming van mens en milieu zijn de volgende:

- de huidige en de te verwachten bevolkingsdichtheid;
- de plaatselijke meteorologische omstandigheden;
- waterhuishouding;
- geologie en seismologie;
- ecologie en milieu;
- natuurlijke of reeds aanwezige radioactiviteit op de plaats van vestiging;
- industrialisatie;
- agrarisch grondgebruik.

Het doet enigszins merkwaardig aan dat factoren als de beschikbaarheid van materialen en personeel in deze opsomming ontbreken. Niemand zal ontkennen dat de materiaalbalans globaal gesproken verslechtert en dat recycling steeds belangrijker wordt.

Enkele lidstaten willen niet langer bij de keuze van de vestigingsplaatsen geval voor geval behandelen. Zij gaan binnen het kader van de ruimtelijke ordening alle in aanmerking komende vestigingsplaatsen systematisch beoordelen aan de hand van de genoemde criteria. Volgens wordt er een kaart met vesti-

gingsplaatsen gemaakt met het oog op het beleid op lange termijn.

De veiligheid van de bevolking vereist dat bij de keuze van een plaats van vestiging rekening wordt gehouden met een serie factoren. Afgezien van de gevaren waaraan de bevolking is blootgesteld als gevolg van bijvoorbeeld neerstortende vliegtuigen, branden, explosies, sabotagedaden, aardbevingen, enz. — waarmee rekening moet worden gehouden bij de beoordeling van de plaats van vestiging — zijn er twee aspecten in verband met de werking van elke centrale, die bij voorrang in overweging dienen te worden genomen: het vraagstuk van het vervoer van de splijtstof en de afvalstoffen.

Het vraagstuk van het vervoer van de splijtstof wordt in het algemeen niet van doorslaggevend belang geacht bij de keuze van de plaatsen van vestiging. Ook het vraagstuk van de afvalstoffen is dit niet, omdat sterk radio-actief afval normaliter van de rest van de afvalstoffen wordt gescheiden bij de opwerkingsinstallaties, die een groot aantal kerncentrales bedienen. Enerzijds dient het vervoer van de splijtstoffen niet alleen veilig te gebeuren, maar tevens te worden omgeven met de nodige maatregelen om besmetting te voorkomen, anderzijds dient de opslag van radio-actieve afvalstoffen in afwachting van definitieve oplossingen streng te worden gecontroleerd.

Hoewel het beoogde resultaat duidelijk is omschreven, namelijk splijtstoffen en radio-actieve afvalstoffen met zodanige zorg opslaan dat contact met de atmosfeer of de biosfeer is uitgesloten, is het bij de huidige stand van wetenschap en techniek niet zeker dat de garanties nu reeds waterdicht zijn. Het is natuurlijk de vraag of dat thans reeds mag worden geeïst; wat ons land betreft wellicht niet, gezien het zeer beperkte bouwprogramma en de relatief lange tijd die nog zal verstrijken voordat dit programma is gerealiseerd en opslag noodzakelijk gaat worden.

Het is zaak om, rekening houdend met de huidige stand van het onderzoek op dit gebied, de risico's zoveel mogelijk te beperken door deze factoren bij de

keuze van de plaats van vestiging van een kerncentrale zwaar te laten wegen. Het is aan te bevelen dat reeds thans op communautair niveau een intensief en diepgaand onderzoekprogramma inzake het vervoer van splijtstoffen en de opslag van radio-actieve afvalstoffen wordt ontworpen. Pas als dat is gedaan, wordt de keuze van de vestigingsplaatsen doorzichtiger; tevens zal het aantal van de in aanmerking komende plaatsen kunnen stijgen.

De rol van de Gemeenschap

In hoofdstuk III van het Euratom-Verdrag is de communautaire bevoegdheid ter zake van de bescherming van de gezondheid der bevolking en der werknemers tegen de aan ioniserende straling verbonden gevaren omschreven. Zij betreffen reglementaire bevoegdheden, technische en administratieve maatregelen van toezicht, alsmede de coördinatie en ondersteuning van het onderzoek inzake stralingsbescherming.

De Gemeenschap dient ten volle gebruik te maken van haar bevoegdheden op dit belangrijke gebied, telkens als er een vestigingsplaats moet worden gekozen. Er zij echter gewezen op het feit dat de Commissie van de Europese Gemeenschappen in haar tweede indicatief programma op het gebied van de kernenergie voor de Gemeenschap van juli 1972 over kernenergie en het milieu heeft verklaard:

„Deze problemen moeten in elk geval worden behandeld in het kader van een communautair en zelfs internationaal beleid inzake vestigingsplaatsen”.

In hetzelfde document merkt de Commissie over het vraagstuk van de harmonisatie van criteria en normen op:

„Het doel is uiteindelijk de harmonisatie van de technische basis van de nationale administratieve procedures op grond waarvan toestemming wordt verleend voor de bouw en exploitatie van kerninstallaties en het vervoer van radioactieve stoffen”.

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

**WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL
ROTTERDAM B.V.**

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Korte Hoogstraat 11-13, Rotterdam.
Postbus 25172, tel. (010) 76 11 88.

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11, toestel 31 15.

(I.M.)

De Commissie heeft dezelfde mening, maar is helaas niet in staat gebleken haar woorden in daden om te zetten.

Conclusies

Onder normale bedrijfsomstandigheden zijn kerncentrales en andere installaties voor de productie van kernenergie tot op heden zeker niet gevaarlijker voor de bevolking gebleken dan vele andere industriële inrichtingen.

Volgens een onlangs verschenen verslag van het Massachusetts Institute of Technology van de hand van Prof. Rasmussen, zal zich per 1.000 centrales (een aantal dat wel voor het jaar 2000 kan worden bereikt, aangezien men voornemens is ongeveer een honderdtal kerncentrales per jaar te bouwen) waarschijnlijk eens in de duizend jaar een ongeluk voordoen waarbij een honderdtal doden vallen.

De onderaardse aanleg van kernenergiecentrales kan het risico van sabotage e.d. aanzienlijk verkleinen. Het ware te overwegen niet alleen de kerncentrales, maar ook (in het geval van plutonium) de fabrieken waar splijtstof wordt verwerkt en de splijtstofelementen worden gefabriceerd ondergronds te bouwen.

Het vervoer van radio-actieve stoffen moet tegen ongelukken worden beschermd (vliegtuigongelukken), alsmede tegen sabotage en diefstal. Gezien het stijgend aantal kerncentrales kan een doeltreffende bescherming slechts wor-

den bereikt, als het aantal en de lengte van deze convooien zoveel mogelijk wordt beperkt en als de uitvoering van de overeengekomen veiligheidsmaatregelen onder toezicht van gespecialiseerde militaire eenheden of bewakingsdiensten wordt gesteld. De problemen met de beveiliging van het vervoer zouden afnemen indien het mogelijk zal blijken een aantal kernreactoren in nucleaire parken met fabrieken voor splijtstof en opslagruimten voor radio-actief afval onder te brengen. Hierdoor kunnen eveneens de controle op de al te vaak voorkomende verduisteringen van kleine hoeveelheden splijtstof en het toezicht op de naleving van de internationale bepalingen worden vereenvoudigd.

De Gemeenschap en haar lidstaten dienen alles in het werk te stellen om een oplossing te vinden voor het vraagstuk van de splijtingsprodukten met een lange halveringstijd, met name de actinide, zelfs als deze de rentabiliteit van de kerncentrales zouden schaden. Er moeten installaties worden ontwikkeld voor de bestudering uit technisch en economisch opzicht van de mogelijkheden om door recycling een rendabele hoeveelheid radio-actieve afvalstoffen om te zetten in isotopen met een korte halveringstijd, waardoor uiteindelijk stabiele produkten ontstaan.

Voor de jaren ná 1985 moet nog de vraag worden gesteld hoe een maatschappij er uitziet die op kernenergie berust.

S. H. Ellens

P. A. Huidekoper: Hantering van het economisch strafrecht in Nederland. Kluwer BV, Deventer, 1975, 154 blz., f. 30.

Behandelt de ontwikkeling van het economisch strafrecht in de eerste twee decennia van het bestaan van de Wet op de Economische Delicten.

Alphons Silbermann en Udo Michael Krüger: Sociologie van de massacommunicatie. Het Spectrum BV, Utrecht, 1975, 159 blz., f. 9,90.

Dit boek behandelt het studieveld van de massacommunicatie dat in Nederland onder verschillende benamingen aan de universiteit aandacht krijgt (sociologie van de massacommunicatie, publicistiek, voorlichtingskunde, leer van de massacommunicatie en communicatiewetenschap). Onder massacommunicatie verstaan de schrijvers de kwantitatief grote verbreiding van gelijklopende inhoud aan enkelingen en aan kwantitatief grote, heterogene groe-

pen van de samenleving met behulp van de technieken van de massamedia. Massamedia zijn in de eerste plaats pers, film, radio en televisie en verder boeken, grammofoonplaten, cassettes en videoplatten. De schrijvers willen het sociale proces, dat massacommunicatie volgens hen is, verduidelijken. Zij doen dat aan de hand van onderzoeken van na 1945 in Amerika en West-Europa. Oude theorieën over massabeïnvloeding en massagedrag worden kort behandeld, maar de nadruk ligt op het structureel functionalisme en neo-marxisme, de belangrijkste sociologische theorieën als verklaringsprincipe voor wat massacommunicatie is.

Texas Instruments
Een troef: technologisch ver vooruit.
Twee doelstellingen:
alles kan beter en voor minder geld.

